

frá haug ok heiðni

TIDSSKRIFT FOR ROGALANDS ARKEOLOGISKE FORENING

NR. 2 2021

Fra redaktøren

Et mangfoldig innhold denne gangen som virkelig viser hvor rik vår forhistorie og nyere historie er. Vi er innoen alle tidsperioder, og det er også plass til tekniske nyvinninger og det brede engasjementet til museet både på formidlings- og forvaltningssiden.

I forrige nummer var det en omtale av Trond Løkens store verk om Forsandundersøkelsene på 1980-tallet. I den første artikkelen tar Barbro Dahl for seg utgravinger som senere er blitt gjennomført inne på Forsandmoen. Hun legger fram noen nye perspektiver, både geografisk, tematisk og utgravningsteknisk.

Undersøkelsene i Domkirken, der folk fra museet deltar, er i full gang, og Ragnhild Nordahl Næss redegjør for det som er kommet fram i første fase. Vi er kommet til årets andre nummer, og da er det tid for fornminnetur igjen. Denne gangen vender vi nesen sørover, til Eigersund og Sokndal. Linn Eikje Ramberg tar oss med til flotte kulturminner, der vi må ta noen skritt utenfor allfarvei.

I gjenstandsserien vår beskriver Kristine Orestad Sørgaard tatovering og kroppskunst i forhistorien med utgangspunkt i to tatoveringsnåler fra bronsealderen.

Den arkeologiske feltsesongen blir omfattende også i år. Astrid J. Nyland og Kristine Scheie Eilertsen orienterer om hvor undersøkelsene finner sted. Serien om arkeologiske metoder flyr, bokstavelig talt, videre. Satu Lindell, Grethe Moëll Pedersen og Theo Gil forteller om hvordan bruken av droner har gitt arkeologene i felt mange nye muligheter.

Museet har fått ansvaret for et stort forskningsprosjekt om virkningen av en tsunami i eldre steinalder. Astrid J. Nyland er prosjektleder, og hun orienterer om prosjektet. I disse pandemitider har museet arbeidet med flere tema i sin basisutstilling. Etter sommeren skal utstillingen om hva som skjedde i Rogaland i romertid og folkevandringstid åpne. Elna Siv Kristoffersen tar for seg ideene bak innholdet og omtaler noen av de flotte gjenstandene fra en av storhetsperiodene i Rogalands forhistorie. I *Kontakt med leserne* bringer vi, etter flere oppfordringer, et kart over funnstedet til «Hunnedalskaret» som Sveinung Bang-Andersen skrev om i forrige nummer.

Som allerede nevnt, mye flott stoff denne gangen. Ingen problemer med å holde ut hvis det, mot formodning, skulle komme noen regnværperioder i sommer!

Einar Solheim Pedersen

Nye perspektiv på Forsands forhistorie	3
<i>Av Barbro Dahl</i>	
Arkeologiske utgravinger under Stavanger domkirke	13
<i>Av Ragnhild Nordahl Næss og Jorid Martinsen</i>	
Oppstilte steiner i sørfylket	17
<i>Av Linn Eikje Ramberg</i>	
Tatovering og kroppskunst i forhistorien.	
Gjenstander fra fortiden	21
<i>Av Kristine Orestad Sørgaard</i>	
Arkeologiske undersøkelser i 2021: hva, hvor og hvorfor!	23
<i>Av Astrid J. Nyland og Kristine Scheie Eilertsen</i>	
Bruk av droner ved Arkeologisk museum	25
<i>Av Satu Lindell, Grethe Moëll Pedersen og Theo Gil</i>	
Katastrofetsunami og samfunnsikkerhet i eldre steinalder	29
<i>Av Astrid J. Nyland</i>	
Gull, glass og bronse. Åpning av utstilling om folkevandringstid og romertid	33
<i>Av Elna Siv Kristoffersen</i>	
Kontakt med leserne	37

Forsidebilde: To gullringer med karneol, den ene fra Erga (til høyre) i Klepp kommune og den andre fra Tøpnes i Tysvær kommune. Tøpnesringen er datert til perioden 150–400 e.Kr. og ringen fra Erga er datert til 250–320 e.Kr. Begge vil bli å se i utstillingen om romertid og folkevandringstid som åpner på Arkeologisk museum. Foto: Annette Øvrelid, AM.

Nye perspektiv på Forsands forhistorie

Av Barbro Dahl

I forbindelse med Trond Løkens nye store publikasjon om Forsandmoen, «Bronze Age and Early Iron Age house and settlement development at Forsandmoen, south-western Norway», presenterer denne artikkelen utgravinger og registreringer gjennomført på Forsand i tida etter forskningsprosjektet på 1980- og 1990-tallet. Et sentralt moment er hvordan kunnskap fra nye undersøkelser bidrar til nye perspektiver og spørsmål også til de eldre undersøkelsene. Funnene fra Forsand og de undersøkelsene som ble gjort der, er hver på sin måte unike i en norsk sammenheng. Funnene for sin størrelse og varighet, undersøkelsene for sitt bidrag innen metodeutvikling i norsk arkeologi.

Nye undersøkelser – nye spørsmål

På Forsandmoen avdekket forskningsprosjektet på 1980- og 1990-tallet den største forhistoriske bosettinga vi så langt kjenner til i Norge. Spor etter 275 langhus viser en sammenhengende bebyggelse på stedet fra 1500 f.Kr. til 700 e.Kr. Prosjektet representerer også ti år med utprøving og ut-

Fig. 1. Utgravingsfeltet i 2007 sett fra Uburen, mot nord. Foto: Barbro Dahl, AM.

vikling av metoder knyttet til arkeologiske undersøkelser av bosettingsspor i dyrka mark og en tilpassing av disse til norske forhold. I disse dager utgis Trond Løkens publikasjon om Forsandprosjektet som AmS-Skrifter 28. I den anledning presenteres her utgravinger utført på Forsandmoen og Forsandneset i tidsrommet 2007–2020.

I kulturminneforvaltninga understrekes kunnskapspotensialet som ligger i oppdagelse av nytt kildemateriale. Samtidig er det vel så viktig å framheve at utgravinger byr på unike muligheter til ny forståelse av eldre

utgravinger og funn i museenes samlinger gjennom de stadig skiftende spørsmål som stilles og metoder som anvendes.

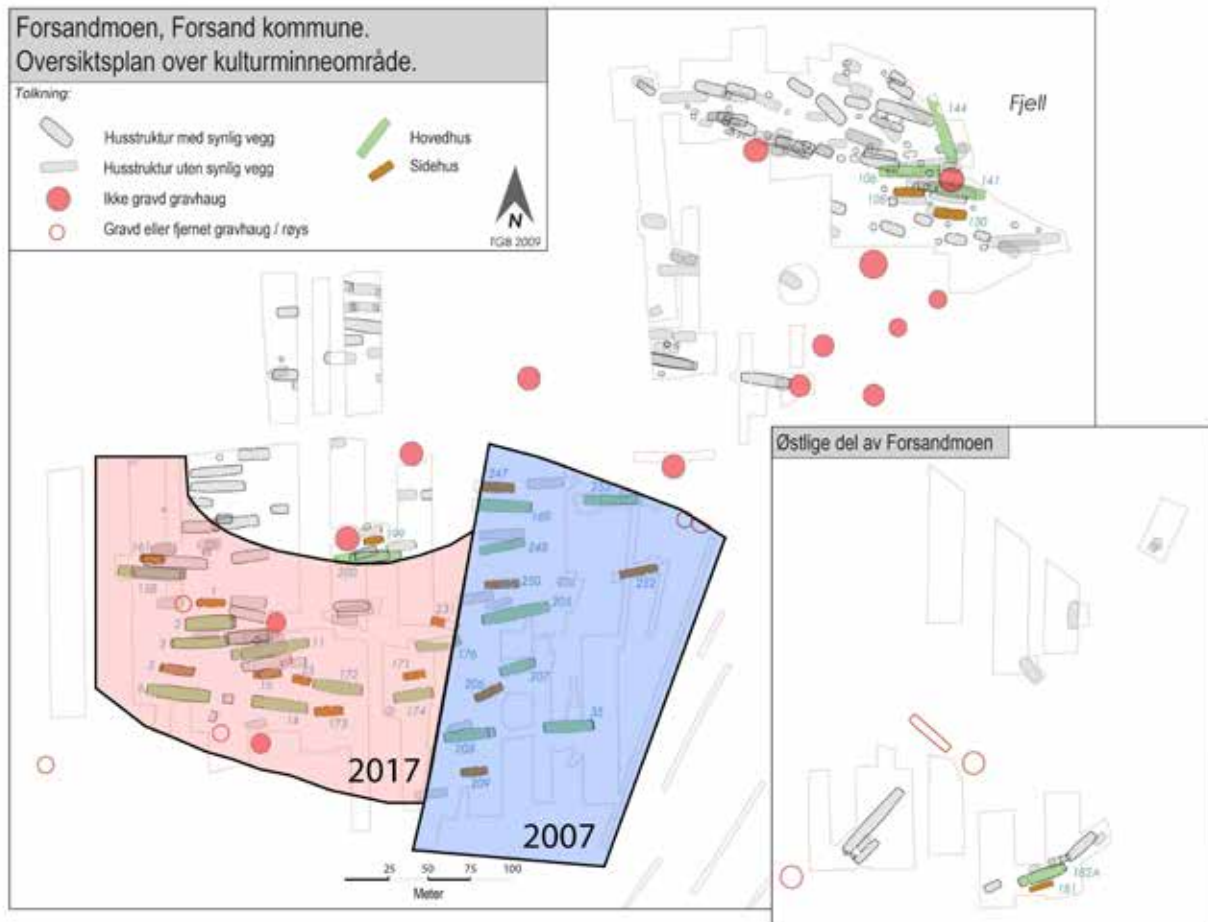
Forvaltningsgravinger på Forsandmoen i 2007 og 2017

I 2007 og 2017 ble det gjennomført forvaltningsgravinger på Forsandmoen på grunn av utvidelse av masseuttaket. De berørte områdene tilsvarer hele den sørlige delen av den omfattende bebyggelsen, inkludert to store gravhauger (Fig. 1–3). Resultatene fra utgravinga i 2007 er inkludert i

Barbro Dahl er arkeolog og ansatt ved AM

Fig. 2. Oversikt over de delene av bebyggelsen som ble undersøkt på Forsandmoen i 2007 og 2017. Ill:Theo Gil,AM.

Trond Løkens publikasjon om Forsandmoen. Området som skulle benyttes til utvidelse av masseuttak, hadde i løpet av forskningsprosjektet kun vært delvis avdekket og undersøkt. Ved utgravinga i 2007 viste det seg at det lå flere og større bygninger i dette området enn tidligere antatt. Nye hus ble funnet lenger øst enn det man trodde ville være tilfelle ut fra fosfatkartlegginga. Dette kan gi

en pekepinn om at det kan finnes flere bygninger utenfor de høye fosfatverdiene også i andre retninger på moen. Høye fosfatverdier er en god indikator på menneskelig aktivitet. De 22 bygningene som ble undersøkt i 2007 er alle fra eldre jernalder, hovedsakelig fra perioden 200–550 e.Kr., og resultatene ble presentert i *Frå haug ok heiðni 1/2008*.

Området som skulle benyttes til

utvidelse av masseuttaket i 2017, ligger i vestlig forlengelse av utgravingsfeltet fra 2007 (Fig. 2). I motsetning til feltet fra 2007 hadde det i denne sørvestlige og sentrale delen av den forhistoriske bebyggelsen vært åpnet opp større felt, og flere av langhusene var i stor grad undersøkt. Flere bygninger var fjernet gjennom masseuttak, i tillegg til at grunnere anlegg som grøfter og veggstolper

År 9000

4000

1800

1100

500

0

Eldre steinalder

Yngre steinalder

Eldre bronsealder

Yngre bronsealder

Eldre jernalder
Førromersk jernalder

hadde blitt fjernet ved pløying. Slik fungerer dokumentasjonen foretatt med et tidsintervall på 25 år som en viktig påminnelse om at kulturminneforvaltninga ikke kan forutsette at kulturminner i dyrka mark vil kunne bevares for framtida. Det ble kun påvist en ny liten bygning som har bestått av fire takbærende stolper fra førromersk jernalder like ved den ene gravhaugen.

Gravhaugene som skulle undersøkes i 2017, lå med en innbyrdes avstand på 64 m fram mot kanten av eksisterende masseuttak (Fig. 3). På overflata var haugene tilsynelatende like, og det viste seg også at de hadde vært i bruk samtidig. De to anleggene representerer imidlertid helt ulike måter å gravlegge de døde på. Haugene illustrerer på ulike vis den omhu som er lagt ned i omstendelige gravkonstruksjoner. Dette kommer særlig godt fram ved de sorterte steinlagene og torvbrikkene som var konstruerte ut fra begravelene i Haug 1 (Fig. 4). Haug 1 rommet flere samtidige kremasjonsbegravelser forseglet av én haug fra rundt 400 e.Kr. Haug 2 besto av tre overlappende gravanlegg og en kombinasjon av kremasjons- og skjelettbegravelser som representerer gjentatt bruk gjennom en lengre periode fra 200–550 e.Kr (Fig. 5). I begge haugene har flere individer blitt gravlagt sammen. Dette viktige trekket i gravskikken ville ikke ha blitt fanget opp uten beinanalyser som en inkorporert del av arkeologiske utgravinger. Også utgravinga på Forsandmoen i 2017 er presentert i *Frå haug ok heidni* 4/2018.

Fig. 3. Oversikt over bosettingsområdet på Forsandmoen ved begynnelsen av utgravinga i 2017, sett mot nord. Haug 1 er avdekket lengst sør mot eksisterende masseuttak. Foto: Theo Gil, AM.

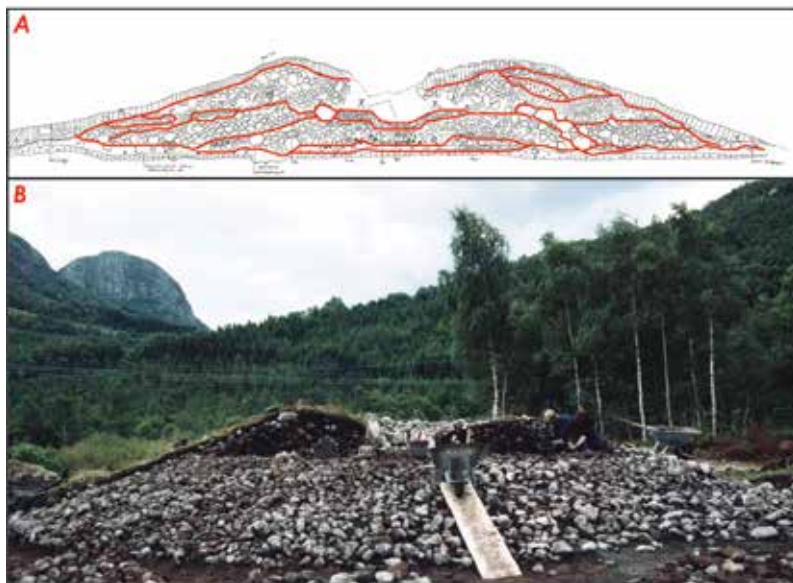
Fig. 4. De overlappende lagene i bunnen av Haug 1 sett skrått mot vest. Det rette steinbeltet tvers over haugen er et profil som ble avsett for å forsøke å dokumentere lagene vertikalt. Gule pinner markerer den østlige kremasjonsgrava. Foto: Barbro Dahl, AM.

Fig. 5. Haug 2 omgitt av langhus. Den nye fire-stolpersbygningen markert med grønne sirkler til venstre for Haug 1 (se pil) ses mot kanten av utgravingsfeltet i bakgrunnen. Foto: Theo Gil, AM.

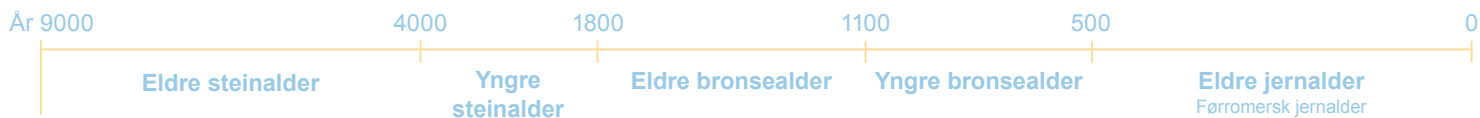

Fig. 6. Haugen gravd i 2000. B er et foto fra utgravinga, mens A er en original profiltегning med nye forslag til tolkning av faser. Ill: Theo Gil, AM.

Gravskikk på Forsandmoen

I år 2000 ble det undersøkt en annen stor haug øst på Forsandmoen som framstår som Haug 2s nærmeste parallell. Ny innsikt fra stratigrafisk graving og tredimensjonal dokumentasjon av haugene i 2017 gjør at detaljer i de 21 år gamle profiltегningene i arkivet kan vekkes til live igjen og gi nye tolkninger av haugene som ble gravd både i 2000 og i 2017 (Fig. 6). De mange konstruksjonsfasene dokumentert gjennom tegninger og bilder understreker at gravhauger kan ha blitt benyttet til gjentatte begravelser og omforminger over lang tid. Gravhauger bør derfor heller betraktes som komprimerte gravfelt enn som spor etter én enkel hendelse på

Forsandmoen, Forsand kommune Oversikt over forskningsområdet

Tolkning:

- Langhus med spor etter vegger
- Langhus uten spor etter vegger
- Fjernet gravminne (før 1980)
- Gravminne
- Utgravd gravminne

TGB/TL 2009/2014
BID 2020

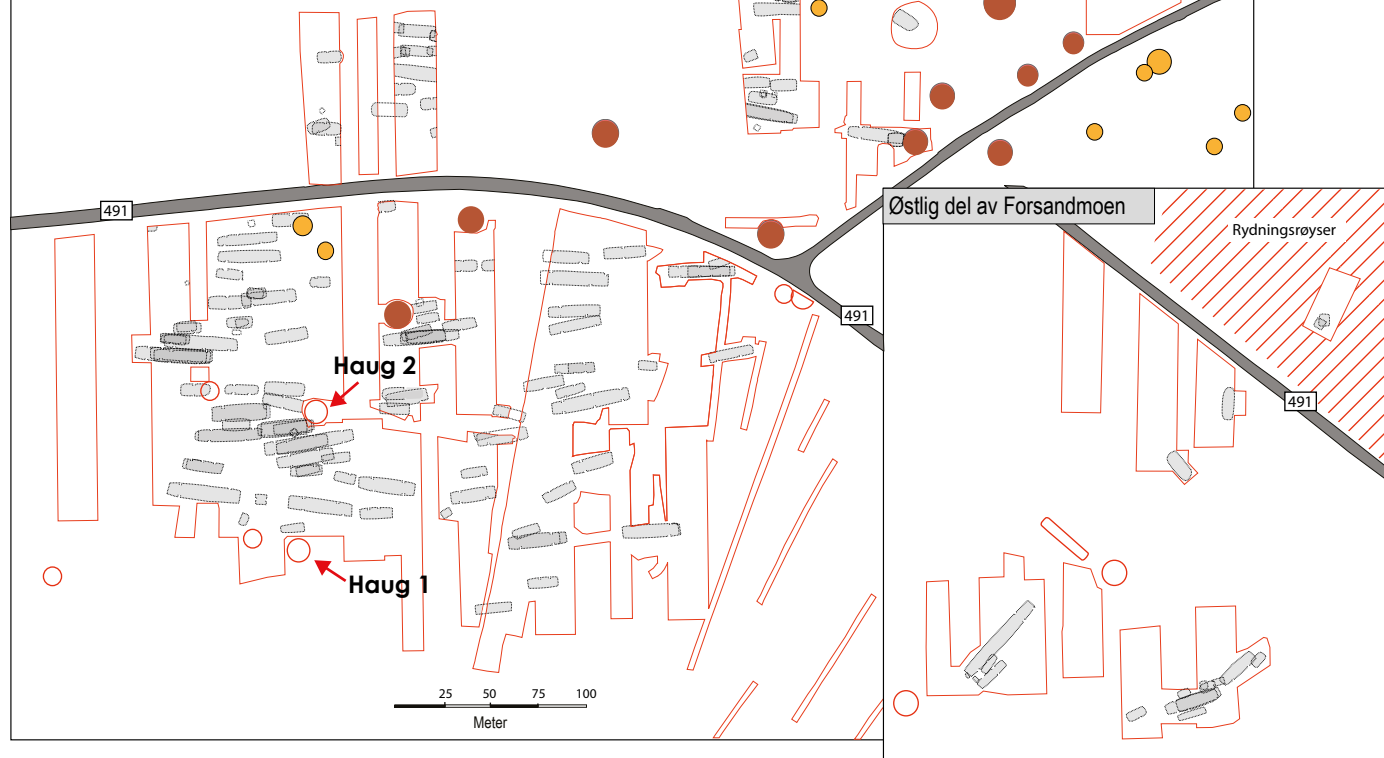

Fig. 7. Oversikt over hus og graver på Forsandmoen. Ill: Theo Gill/Barbro Dahl, AM.

ett tidspunkt. I så måte står de store gravkamrene med gjentatte begravelser gjennom folkevandringstid i en særstilling. Når vi tar med oss erfaringene fra de store gravkamrene fra haugene gravd i 2017 og i 2000 inn

i en tolkning av det samla grav- og husmaterialet fra Forsandmoen, er det påfallende at de tre haugene som har store gravkamre, er omgitt av spesielt store bygninger (Fig. 7).

Da bosettinga skruppet inn

rundt 600 e.Kr., er den eneste gjenværende konsentrasjonen av hus lokalisert ved foten av Haug 2. Selv om det ikke er identifisert begravelser fra merovingertid i Haug 2, tolkes lokaliseringa av den siste husklynge som

Fig. 8. Utgravingsfeltet fra 2020 lengst øst på moen, sett mot øst. Forsandåna ligger i høyre bakgrunn. De hvite boksene er makrofossilprøver tatt fra stolpehull i Hus 1. Grønne plater markerer takbærende stolpehull, dørstolper og ildsteder i Hus 2. I Hus 3, markert med røde plater, ble det også funnet bevarte rester etter større lag i og ved bygningen. Foto: Barbro Dahl, AM.

indikasjon på at haugen fortsatt hadde betydning for beboerne kloss ved. Vi kjenner denne nærheta mellom graver og hus fra de bevarte gardsanleggene i beitemark i Rogaland, der både tufter og hauger er godt synlige. At denne samlokaliseringa også er å finne i en tettbygd bosetting, der uterom må ha vært strengt organisert, understreker betydninga av nærhet mellom de levende og døde. Det unike materialet fra Forsandmoen viser at til tross for en bosetting på 2200 år og et eksepsjonelt stort undersøkt areal, kan alle kjente graver på moen tidfestes til perioden 150–550 e.Kr. Det holdes som sannsynlig at forklaringa kan søkes i den tette samlokaliseringa av hus og graver innenfor denne perioden.

En annen faktor som må tas i betraktning, er knyttet til haugenes rolle som materielle uttrykk eller argumenter. Vi kan undre oss over hva

som preget lokalsamfunn som valgte å investere mye tid i bygging av forseggjorte, store gravmonumenter. Mens store hauger tradisjonelt tolkes som indikasjon på velstand, kan monumentene også antyde uro og behov for å argumentere for eksisterende, eller ønske om, endra maktforhold i lokalsamfunnet. I et slikt tolkningsbilde framstår høydepunktet i Forsandmoens store bebyggelse ikke nødvendigvis som resultat av ei jevnt eskalerende blomstringstid fra 150–550 e.Kr., men som tegn på ei urolig tid med store omveltninger som kulminerer med skillet mellom eldre og yngre jernalder rundt 550 e.Kr. Mens de to periodene yngre romertid og folkevandringstid i mye av det arkeologiske materialet gjerne framtrer som karakterisert av kontinuitet, peker gravmaterialet i retning av et mulig skille mellom de to periodene. Mens den første perioden

preges av bygging av nye gravmonumenter ved begravelser, slik som de tre overlappende haugene innenfor Haug 2, illustrerer de store kamrene med gjentatte begravelser at de døde ble innplassert i eksisterende gravminner i folkevandringstid.

Utgraving øst på moen i 2020

Høsten 2020 skulle det undersøkes fire røyser innenfor et stort røyfelt i forbindelse med ny høyspentlinje fra Lyse i Forsand til Fagrafjell på grensa mellom Time og Sandnes kommuner. Røyfeltet ligger øst på moen, på nordsida av fylkesveien ovenfor hus som ble undersøkt ved forskningsprosjektet på Forsandmoen og hauger undersøkt i 2000 og 2001 (Fig. 2 og 7). I 1990 ble det ved en mindre sjaktning i åkeren rett vest for røyfeltet påvist spor etter to mindre bygninger datert til yngre bronse-

alder og førromersk jernalder. Når det gjelder røysfeltet som ble berørt av høyspentmaster, visste vi ikke hva som kunne skjule seg i undergrunnen innenfor feltet av synlige røyser. Mens den vestlige delen av røysfeltet ble ulovlig oppdyrket så seint som i 1991 og 1992, lå den østlige delen av røysfeltet i et tuete område som ble benyttet som beitemark.

Undersøkelsen i 2020 illustrerer på treffende vis hvordan vårt bilde kan endre seg radikalt fra innledende tolkninger ved synlige kulturminner på dagens markoverflate til avdekking med gravemaskin. De små røysene som var registrert på overflata i beiteområdet, viste seg å være masse spadd opp i forbindelse med de gamle høyspentmastene. Ved avdekkinga ble det tydelig at området hadde vært benyttet som dyrka mark lenger tilbake i tid. Langrøysa som var registrert i vestlig del av feltet, viste seg å være en åkerholme uten noen tegn på at den skulle ha rommet et gravminne. Til gjengjeld ble det påvist godt bevarte spor etter fire forhistoriske bygninger i undergrunnen i den vestlige delen av undersøkelsesområdet (Fig. 8). Det ene huset skiller seg ut konstruksjonsmessig og viser store likheter med bygninger datert til yngre jernalder/tidlig middelalder i Vest-Norge. Denne typen bygning er ikke tidligere kjent i det omfattende husmaterialet fra Forsandmoen, og vi lurte på om vi endelig kunne ha funnet bosettingsspor fra yngre perioder. Vi har antatt at moen har ligget øde siden 700-tallet e.Kr.

De radiologiske dateringer viser

at husene var i bruk i yngre romertid/folkevandringstid, også det rare huset vi antok kunne være fra vikingtid eller tidlig middelalder. Dette innebærer at garden lengst øst på moen ble etablert samtidig som bosettinga lenger vest på Forsandmoen når sin største utstrekning. Under utgravinga pekte to av bygningenes konstruksjonsmessige trekk og gjenstandsfunn mot en tidfesting til yngre romertid/folkevandringstid, og det var spennende å fabulere rundt mulige relasjoner mellom den nye gardsenheten og landsbyens 20 samtidige gardar. Imidlertid er det flere faktorer som indikerer at beboerne i husene som ble oppdaget i 2020, ikke nødvendigvis hadde valgt seg en mer tilbaketrukket beliggenhet i god avstand til en velorganisert landsbybebyggelse. Både den østlige delen av moen, på sørsiden av fylkesveien, som ble undersøkt i forbindelse med forskningsprosjektet, og de mindre bygningene påvist like vest for røysfeltet, viser at bosettinga strekker seg langt utenfor det kjente kjerneområdet i vest. Vi kan samtidig ha i mente langhusene som i 2007 ble påvist utenfor de forhøyede fosfatverdiene, og det som var antatt østlig avgrensning av bebyggelsen. Ved eventuelle framtidige utvidelser av masseuttaket er det viktig at vi tar høyde for at det med stor sannsynlighet også ligger forhistorisk bebyggelse fra ulike perioder på nordsida av fylkesveien. Med andre ord viser nyere undersøkelser at den allerede massive bebyggelsen på Forsandmoen kan ha hatt en enda større utstrekning.

Lokal kontekst – andre bosettinger på Forsand

Under utgravinga øst på moen høsten 2020 vurderte vi om de nye husene kunne betraktes som en frittliggende gardsenhet, mer som gardsanleggene vi kjenner til fra området (Fig. 9). Det er fascinerende å tenke på hvordan forholdet har vært mellom de mer vanlige forekommende gardsanleggene og den langt sjeldnere tettbebyggelsen på Forsandmoen. Det foreligger dateringer fra to av tuftene, fra Heiå og Oaland, og som forventet ut fra denne kulturminnetypen, har tuftene vært bebodd i folkevandringstid. Gardsanleggene som er synlige i beitemarka mot øst og nord, viser at mer vanlige, enkeltliggende gardar var i bruk da bosettinga på moen nådde sitt høydepunkt. De svært ulike formene for bebyggelse har eksistert parallelt, og den massive bosettinga på moen representerer ikke et alternativt bosettingsmønster, men mer et tillegg der en har delt de samme ressursene.

Mens Forsandmoen ligger tilbaketrukket fra sjøen, har Forsandneset en utskutt posisjon der fjordarmene møtes. Gjennom registreringer og utgravinger er det påvist svært mange bosettingsspor her på neset (Fig. 9). Diagnostiske funn fra registreringene, det vil si funn som vi sikkert kan knytte til bestemte perioder, indikerer massiv bosetting i yngre romertid/folkevandringstid. Utgravinger i Bergevik i nord og ved Forsand kirke midt på Forsandneset nyanserer dette inntrykket da radiologiske dateringer fra de mange undersøkte langhu-

Fig. 9. Oversikt over lokaliteter på Forsandmoen og Forsandneset: 1. Bergevik 2. Forsandmoen 3. Forsand kirke (registreringer og utgravninger), samt bosettingsspor registrert lenger sørvest i 2003 og 2010. 4. Gardsanlegg bevart i beitemark sør for Forsandmoen. Ill.: Theo Gil, AM.

sene viser at bosettinga spenner over et langt tidsrom; fra siste del av yngre steinalder og inn i yngre jernalder. Mens utgravinga i Bergevik ble presentert i *Frå haug ok heidni 2/2014*, er oppdragsrapporten fra utgravinga ved Forsand kirke nettopp ferdigstilt.

En tidligere hypotese har vært at bebyggelsens tyngdepunkt kan ha flyttet seg til Forsandneset da Forsandmoen ble oppgitt. En slik framskutt lokalisering ville gitt direkte kontroll over all transport inn Lyse-

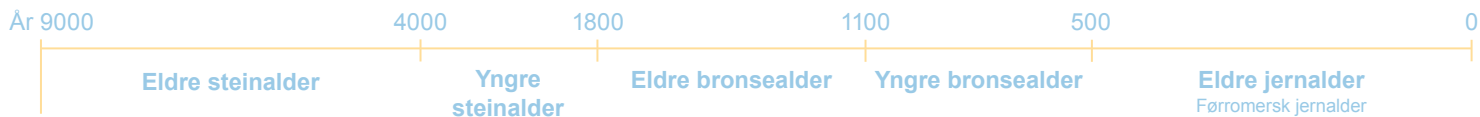
fjorden og Frafjord. Selv om bosettinga i Bergevik strekker seg inn i yngre jernalder, er de to bygningene datert til merovingertid (550–ca. 800 e.Kr.) langt mindre imponerende enn det 67 meter lange huset fra romertid. Dette indikerer at bosettinga på Forsandneset, i likhet med bebyggelsen på Forsandmoen, hadde en nedgang i merovingertid, og det er ikke tegn til bygging av nye hus på lokalitetene i vikingtid. Nettopp i den perioden kunne vi forventet et stort oppsving

i vareutveksling og trafikk på fjorden. Det samla bosettingsmaterialet fra Forsand peker i retning av en markant nedgang i merovingertid, før alle kjente lokaliteter oppgis ved inngangen til vikingtid.

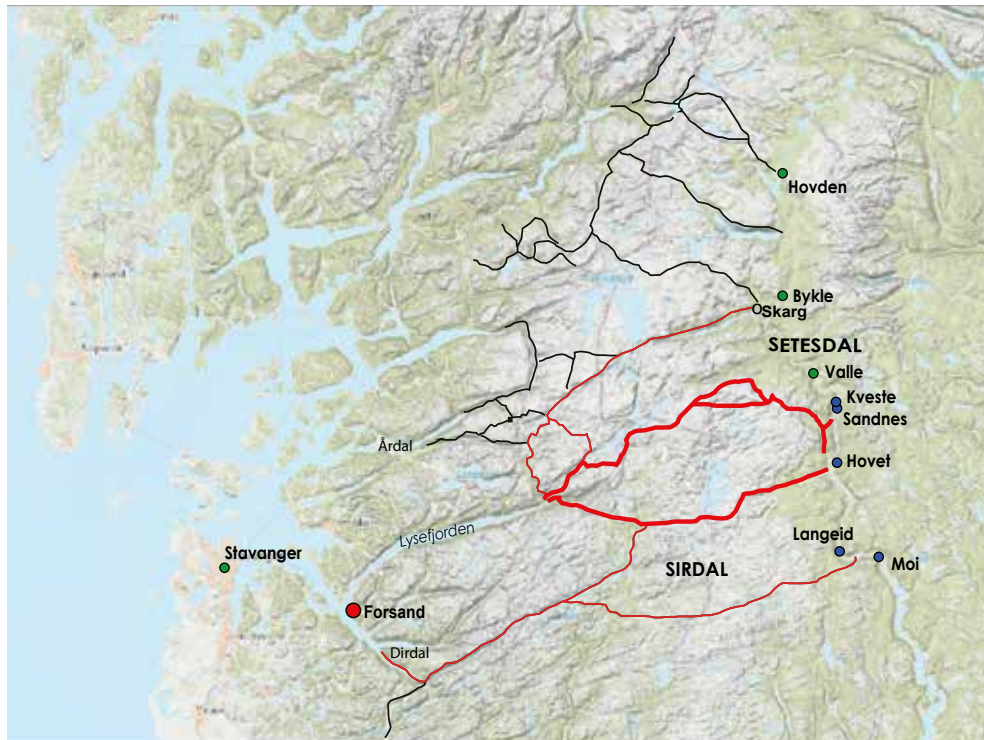
Regional og overregional kontekst – kommunikasjonslinjer

Hva kan så årsaken være til den store bebyggelsen på Forsand? Og hvorfor oppgis alle kjente bosettinger som hadde vært benyttet over lang tid rundt 700 e.Kr.? Et slikt bosettingsmønster er ikke unikt for Forsand. Hvis vi ser på andre bosettinger i regionen, slik som Dirdal og Årdal, framstår det som om store deler av bebyggelsen skriver seg fra slutten av eldre jernalder og dermed har samme toppunkt som Forsand og øvrige deler av regionen. De store bosettingskonsentrasjonene ligger i fjordbunner der varer kunne lastes om fra skip til ferdsel over fjellet, eller aller helst vice versa. Konsentrasjonene ligger der fjord møter historiske ferdselsårer (Fig. 10). Det tilgjengelige materialet tilsier at kommunikasjonslinjene var veletablerte allerede i yngre romertid/folkevandringstid, mens vi har hatt en tendens til å først fokusere på vareutveksling i vikingtid. Kommunikasjonslinjene mellom ulike regioner og ressursområder hjelper oss til å løfte blikket og anvende et overregionalt perspektiv for tolkning av lokale og regionale bosettingsmønstre.

Da jeg var i felt i Bergevik, fortalte lokalbefolkninga meg om *Skinnevgen*, som de betraktet som en forklara-

ring på Forsands viktige rolle i fortida. Skinnvegen går over fjellet fra Valle i Setesdalen til Lysebotn. I middelalderen lå Setesdal administrativt under Vestlandet og betalte skatt til Stavanger. Skatt ble betalt i skinn, huder, kveg, smør og ost, mens salt, sild, tekstiler, hester og andre handelsvarer ble fraktet inn Lysefjorden og over fjellet til Setesdal. Lokale informanter fortalte at jern kom ned Skinnvegen til Forsand. Selv om mye av kunnskapen vår om forhistorisk jernframstilling er knyttet til en stortilt produksjon i Bykle i sein vikingtid og tidlig middelalder, har nyere undersøkelser også påvist jernproduksjon tilbake til romertid. I en artikkel av arkeologene Karl Kallhovd og Jan Henning Larsen fra 2006 påpekes det at mens produksjonen av jern er flyttet til høyereliggende heier og fjellstrøk i vikingtid, var jernproduksjonen i eldre jernalder i Agder konsentrert til kyst, skog og dalbygder samt lavereliggende heieområder. Bare ut fra kjente anlegg har det vært en overskuddsproduksjon av et slikt omfang at den må ha hatt vesentlig betydning for samfunnetes sosiale og politiske struktur. Et forslag er at jern var viktig i vareutvekslinga allerede i eldre jernalder, og vi kan se for oss at Forsand har klart å plassere seg som et mellomledd i denne utvekslinga. Forsand har en beliggenhet som gjør det mulig å kontrollere mange innfartsåre til store ressursområder i Sør-Norge (Fig. 10). Ytterkysten har hatt kontaktene utad, og dette området framstår som Norges fremste kontaktpunkt med kontinentet. De

store fjellområdene har hatt god tilgang på varierte ressurser som kunne eksporteres ut av landet. Vi kan se for oss at den store befolkninga på Forsand har hatt behov for varetilgang, og de kan også ha tatt aktiv del i transport og muligens også utnyttelse av ressursene i store utmarksområder.

Når denne rollen som mellomledd faller bort, eller helst blir overflødiggjort, oppgis bosettinga. På andre siden av Skinnvegen har vi et slående diametralt motsatt bilde i forhold til hva vi finner på vår side av kommunikasjonslinjene over fjellet. I Setesdal dukker det opp gravfunn fra 700 e.Kr., og funnene er konsentrert

til de stedene Skinnvegen kommer ned fra fjellet (Fig. 10). Tidspunktet for oppkomsten av rike graver i Setesdal sammenfaller med oppgivelsen av bosettinga på Forsand. Mange av gravene i Setesdal inneholder funn som indikerer handel, noe som anses å føre til oppkomst av handelssteder i alle fall i Valle, men kanskje også på Langeid i sein vikingtid. Dette kan peke mot at setesdølene selv tok hånd om vareutbyttet, og med den seinere oppkomsten av markedsplasser reiste folk dit for å handle, og da er det ikke behov for et mellomledd som kan kontrollere og skumme fløten av varebyttet.

Fig. 10. Kart over omtalte lokaliteter. Historiske ruter som kunne kontrolleres fra Forsand, er markert i rødt. Skinnvegen er markert med tjukk rød linje. Lokaliteter gravd av KHM, UiO, i Setesdal markert med blå sirkler. Ill: Theo Gil, AM.

Nye perspektiv

Som nevnt innledningsvis, skal nye undersøkelser kontinuerlig frambringe nye spørsmål og ny kunnskap. Nye undersøkelser må stadig relateres til tidligere undersøkelser og funn. Perspektivene vi velger å anvende blir dermed avgjørende, og i denne sammenstillinga er perspektivet forsøkt utvidet på flere ulike måter. Det første punktet omhandler *kildetilfang*. Ved å sammenholde alle kjente registreringer og utgravninger legges et bredere grunnlag for å skaffe overblikk over et større område. Anvendelse av et bredere kildetilfang åpner for større muligheter til å studere *bevaringsforhold* over tid, spesielt endringer i tidsrommet mellom registrering og utgraving. Kulturminner registrert i dyrka mark viser seg ofte å være skadet eller helt fjernet gjennom moderne dyrking når områdene seinere avdekkes ved utgraving. Videre er det flere områder der det gjennomføres registreringer uten at de nødvendigvis blir gjort til gjenstand for utgravninger. Det tredje punktet er bruk av ulike *geografiske perspektiv*,

Tips til videre lesing:

- Dahl, B.I. 2008. Forsandmoen – et arkeologisk eldorado. *Frå Haug ok heiðni 1*, s. 3–11.
- Dahl, B.I. 2014. Sju nye langhus i Bergevik på Forsandneset. *Frå Haug ok heiðni 2*, s. 18–22.
- Dahl, B.I. 2018. To gravhauger på Forsandmoen. *Frå Haug ok heiðni 4*, s. 3–8.
- Kallhovd, K. & Larsen, J.H. 2006. På sporet av den eldste jernvinna i indre Agder – et sentralområde med spesialisert overskuddsproduksjon. I Glørstad, H., Skar, B. & Skre, D. (red.) *Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Skrifter No. 4, s. 237–253.
- Løken, T. 2020. *Bronze Age and Early Iron Age house and settlement development at Forsandmoen, south-western Norway*. AmS-Skrifter 28, Arkeologisk museum, UiS.

som ulike sirkler med utgangspunkt i studieområdet, fra Forsandmoens lokale kontekst i Forsand, til regional og overregional kontekst. Det fjerde punktet omhandler en *tidsmessig ramme*, som med fordel kan utvides for både å kunne studere lange utviklingslinjer og mulige raske endringer, ulike lokale og regionale møn-

stre, brudd og motsetninger som kan være relatert til hverandre. Det femte punktet innebærer å flytte perspektivet fra det tradisjonelle fokuset på jordbruksressurser til *utmarksbruk*, noe som jeg betrakter som en mulig nøkkel til forståelsen av Forsand spesielt samt forhistorisk og historisk gardsdrift i Norge generelt.

År 9000

4000

1800

1100

500

0

Eldre steinalder

Yngre steinalder

Eldre bronsealder

Yngre bronsealder

Eldre jernalder
Førromersk jernalder

Arkeologiske utgravinger under Stavanger domkirke

Av Ragnhild Nordahl Næss og Jorid Martinsen

Over 70 graver. Perler. En gris. Bitte små knappnåler og stor stein med steinhuggermerker. 20 mynter og et ovnsanlegg. Sporene etter levdt liv fra før Stavanger domkirke ble bygget og fra middelalderens Stavanger kommer til syne litt etter litt gjennom de arkeologiske utgravningene under Domkirken. Kanskje finner arkeologene svaret på hvorfor byen ble etablert akkurat der den er i dag.

En helt unik utgraving har pågått i Stavanger denne våren. Stavanger domkirke, Norges eldste, best bevarte katedral, har i 900 år skjult hemmeligheter og spor etter menneskene som bodde i Stavanger før Domkirken ble bygget, under byggingen og etterpå.

Fram til 1801 ble mennesker gravlagt under kirkegulvet. Kirkegjengere har til alle tider mistet smykker, mynter og småsaker ned mellom sprekker i gulvet. Og det er tydelige spor etter byggingen av Domkirken.

Hjertet av Stavanger

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) og Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, (AM) startet i februar de arkeologiske undersøkelsene i Stavanger domkirke. Undersøkelsene pågår fram til juli, og håpet arkeologene har, er å få svar på hva som fantes på stedet før Domkirken ble bygget, og å finne ut hvorfor byen ble etablert akkurat der den ligger i dag.

Gjennom 20 uker med utgraving finner de mange små biter i det store puslespillet som vitner om de som bodde her før oss.

– Denne utgravingen er utrolig spesiell. Det ligger så mye spennende samlet på et lite areal. Eldre bosetning, et gravfelt fra vikingtid, mulig veldig tidlige kristne graver, kanskje en eldre kirkebygning. Det er selve hjertet av vikingtidens og middelalderens Stavanger, sier prosjektleder Halldis Hobæk fra NIKU.

Gris fra vikingtiden

Fra tidligere undersøkelser i og rundt Domkirken visste arkeologene at det

var et potensial for bosetningsspor fra tiden før Domkirken ble påbegynt, og det har de også funnet.

– Men vi har funnet litt mer enn vi våget håpe på. Det er fascinerende at lagene har klart seg gjennom all aktiviteten på stedet med både bygging av kirken og mange gravleggninger gjennom århundrene.

Foreløpig har vi intakte kulturlag eldre enn Domkirken helt nordvest og sørøst i skipet, og det blir spennende å se om det dukker opp flere lommer med bevarte, eldre lag, og i så fall hvor, sier Hobæk.

Utgravingen var ikke mange uker gammel da arkeologene kunne juble over noe som var en skattkiste av informasjon om vikingtidens Stavanger, nemlig avfall fra tidlige innbyggere i byen.

Arkeologene fant dyrebein, en grøft og bosetningsspor som de antar er fra vikingtiden. Tynne, mørke jordlag inneholdt blant annet skjelettresten fra en gris, og bein fra grisen er nå datert til slutten av 1000-tallet.

– Det vi har funnet er forbeinet til en gris, som tydelig har blitt kastet

Ragnhild Nordahl Næss er kommunikasjonsrådgiver ved AM og Jorid Martinsen er kommunikasjonsrådgiver ved NIKU

Fig. 1. Sean D. Denham fra Arkeologisk museum og Kristine Ødeby fra Norsk institutt for kulturminneforskning. Foto: Annette Øvreliid, AM.

på stedet med kjøtt og hud intakt, og blitt liggende her fram til nå, sier osteolog og arkeolog Sean Denham, fra Arkeologisk museum, UiS.

Byggingen av kirken startet i andre halvdel av 1000-tallet. Det ville vært veldig uvanlig om grisebeinet skulle ha blitt plassert i kirken etter dette. Lagene under beinet er da trolig eldre enn kirkebygget.

Gravfunn

Ved slutten av mai har arkeologene også funnet hele 65 graver og levninger av minst 73 individer, både voksne og barn. Dette er flere graver enn forventet før prosjektet kom i gang.

– Vi visste jo at vi kom til å finne graver under gulvet i Domkirken, men antallet og omfanget av dem er større enn det vi så for oss. Domkir-

ken, som ble påbegynt på slutten av 1000-tallet, er landets best bevarte middelalderkatedral og har vært i bruk helt fra den ble bygget og er det fremdeles. Det gjenspeiles også i gravfunnene, sier utgravingsleder Kristine Ødeby fra NIKU.

Noen av gravene er fra etter-reformatorisk tid, det kan arkeologene se ut fra utformingene av kiste og dekor. Men de fleste er ikke nærmere daterte ennå.

– Det var prestisje knyttet til gravplasser inne i kirken, og jo nærmere alteret jo bedre. De som ble gravlagt inne i kirken, har nok hørt til den velstående delen av Stavangers befolkning, kan Hobæk fortelle.

Skjelettet materialet blir tatt vare på av Arkeologisk museum, og utgjør et verdifullt kunnskapspotensial for videre forskning. På museet blir skje-

lettene tørket og rensset, og klargjort for analyser.

– Ut fra skjelettene vi har funnet kan jeg finne svar på typiske spørsmål som om det er en mann eller kvinne, alder, om de hadde sykdommer og så videre. Noen av skjelettene vurderer vi også å sende til karbondatering for å finne ut når de døde, sier Sean D. Denham.

Han understreker at arbeidet med å grave ut under Stavanger domkirke er utrolig spennende, og en drømmejobb for en arkeolog.

Eldre kirkegård

Et viktig spørsmål i denne utgravningen er om arkeologene kan finne spor etter en eldre kirke og kirkegård på stedet der Domkirken ligger i dag.

– Stavangers historie er tett knyttet til byggingen av nasjonen Norge, men vi vet veldig lite om byens tidligste historie. Hvis vi finner spor etter den tidlige kirken som skal ha vært her, så kan vi lære mye om Stavanger by, om kristningsprosessen av landet og oppkomsten av byer i tidlig middelalder generelt. Dette er temaer som har interesse langt utenfor landegrensene, sier Halldis Hobæk.

Sporene etter en eventuell tidlig kirke forventer arkeologene å finne mot slutten av utgravningsperioden, i den østre delen av kirken.

– Det kan hende tampen brenner, men den østre delen av skipet ser også ut til å være den som er mest herjet med, og der mest masser er fjernet fra krypkjelleren i ombyggingen på 1800-tallet. Så vi krysser fingrene, sier hun.

År 9000

4000

1800

1100

500

0

Eldre steinalder

Yngre steinalder

Eldre bronsealder

Yngre bronsealder

Eldre jernalder
Førromersk jernalder

Mur og stein

I prosjektet overvåkes også demontering av stein. Dette handler både om å sørge for at det er trygt å jobbe i kirken for arkeologene, og å finne ut hvilke steiner som skal tas inn til museet og hvilke som skal gjenbrukes i restaureringsarbeidet

Denne jobben må skje kjapt og krever en spesialkompetanse som NIKU sitter på.

Hobæk forteller at det er tydelig forskjell på søylene i Domkirken ut fra om søyledelen har ligget over eller under det tidligere tregulvet.

– Under oppussingen på 1800-tallet ble alt av merker og spor på den delen av søylene som var over gulvet pusset bort, men det som var under gulvet på den tiden, ble bevart. Her finner man blant annet stein fra middelalderen med steinhuggermerker, forklarer hun.

Slike merker kan for eksempel si noe om hvem som hugde steinen – for hver steinhugger hadde sin egen unike «signatur». I Nidarosdomen har slike steinhuggermerker gitt mye informasjon om bygget og byggingen.

– Det er også funnet biter av kalkpuss, både av middelaldersk type og fra etter reformasjonen. Noen av puss-bitene har spor av kalkmalerier. Dette er særlig interessant, fordi mesteparten av puss og malerier i Domkirken ble fjernet ved restaureringen på 1800-tallet. Det meste av verkøyspor, steinhuggermerker og andre spor i steinen i Domkirken gikk tapt samtidig, og dette gjør at materialet fra krypkjelleren er særlig verdifullt, påpeker Hobæk.

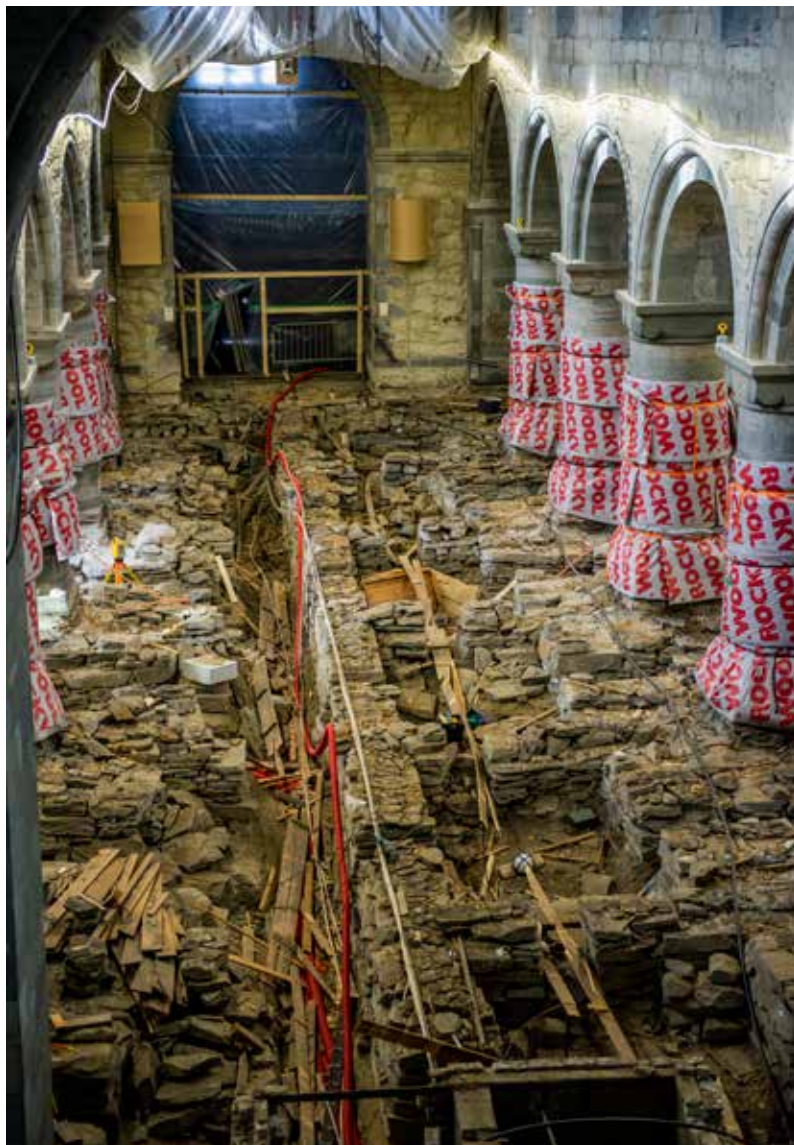

Fig. 2. Slik ser utgravningsområdet ut inne i Domkirken fra koret. Foto: Annette Øvrelied, AM.

Det var også kjent at det fantes gravsteiner fra Domkirken, og det har dukket opp flere enn den man kjente til. På 1800-tallet ble alle hele

gravsteiner tatt inn i kirken, men det viser seg nå at fragmenter av middelaldergravsteiner blant annet har blitt brukt som råmateriale i muren.

Fine funn

I tillegg til alle spor på stein, levninger etter mennesker og dyr, og spor i jorden etter aktiviteter og bygninger, er det også gjort flere fine funn av gjenstander.

– Det er vanskelig å velge ut hva som er det fineste! Jeg må nesten nevne myntene, vi har fem til seks mynter til nå, som sannsynligvis er fra middelalder. Fra før av er det kun funnet tre mynter fra middelalderen i Stavanger domkirke, hvorav en av dem er norsk. Vi har også funnet et ovnsanlegg som er veldig spennende, både oppbygning og innhold reiser mange spørsmål og gir oss mye å jobbe videre med i etterarbeidet, sier Halldis Hobæk.

Sean D. Denham fra Arkeologisk museum trekker fram funnene som dateres tilbake til før Domkirken ble bygget som mest interessant.

Faktaboks:

Våren 2021 undersøker Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) sammen med Arkeologisk museum, UiS, krypkjelleren i Stavanger domkirke.

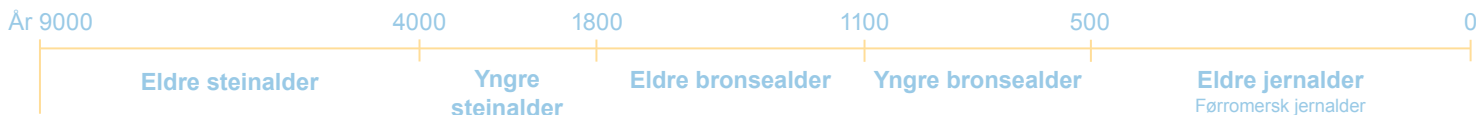
Stavanger domkirke skal restaureres til byjubileet i 2025, og i den forbindelse skal det legges nytt gulv i kirken. Under kirkegulvet skjuler det seg en krypkjeller med 18 kamre. Her finnes det blant annet trevirke, tekstiler, graver og mur- og bygningsrester fra middelalderen, og det er denne kjelleren arkeologene nå undersøker.

Domkirken, som ble påbegynt på slutten av 1000-tallet, er landets best bevarte middelalderkatedral, og har vært i bruk helt fra den ble bygd og frem til i dag.

– Dette inkluderer en kobber-ovn som er fra en god stund før katedralen ble bygget, og kulturlag som kan være assosiert med dem som har bygget Domkirken, sier Denham.

Også utgravingsleder Kristine Ødeby fra NIKU trekker fram ovnskonstruksjonen som spennende.

– Nå som vi står midt i det, er det kombinasjonen av den gamle datering av kullet i bunnen (900–1000-tall), de gjenbrukte bygningssteinene fra (mulig) 1100-tall i konstruksjonen og den ukjente bruken. Det er et fint lite mysterium, sier Ødeby.

Oppstilte steiner i sørfylket

Av Linn Eikje Ramberg

I denne turartikkelen går ferden til Dalane og til noen fascinerende samlinger med steiner av ulik karakter og datering. Lengst sør besøker vi Rosslandsguden, før vi kjører litt nordover igjen mot Egersund for å se på Stoplesteinane. Et siste stopp avlegges ved Dalane folkemuseum (Fig. 1).

Roslandsguden

Roslandsguden er en 61 cm høy ho-deformet stein med ansikt, som frem

Denne artikkelen inngår i en serie som startet i nr. 2/2018, og som trykkes i det andre og tredje nummeret hvert år, dvs. den tiden det er mest aktuelt med fotturer. Det gis her anbefalinger om turmål rundt i fylket vårt. Meningen er å kombinere en ikke altfor krevende fottur med besøk til fine kulturminner fra forhistorisk, men gjerne også moderne, tid. Det gis en beskrivelse av kulturminnene og hvordan man kommer seg dit.

Hvordan komme seg til Rossland

Kjør til Egersund. Ta Sokndalsveien (Fv44) sørover ca. 3,2 km. Sving til venstre, inn på Eiaveien (Fv501), og etter kun 160 m tar du til høyre, inn på Roslandsguden. Følg denne til du kommer til merket parkeringsplass. Fra parkeringsplassen er det 200 m å gå på oppmerket sti (Fig. 2).

til 1910 var å finne på gården Rossland i Sokndal kommune (Fig. 3). Det året ble hodet imidlertid kjøpt for fem kroner av det da nyetablerte

regionsmuseet for Dalane, og i dag er det en kopi, laget av Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, som står på den lille høyden.

Fig. 1. Kart som viser ruten og de omtalte kulturminnene: 1. Hauge, Rossland, 2. Stoplesteinane og 3. Dalane folkemuseum. Illustrasjon: Ingund Svendsen, AM.

Linn Eikje Ramberg er arkeolog og ansatt ved AM

Fig. 2. Fra parkeringsplassen kan man følge grusveien videre mot gården til man møter dette skiltet. Foto: Linn E. Ramberg, AM.

Fig. 3. Den 61 cm høye, antropomorfe (menneskelignende) steinen oppstilt mellom de to steinkarene på Haugen på Rossland. Foto: Linn E. Ramberg, AM.

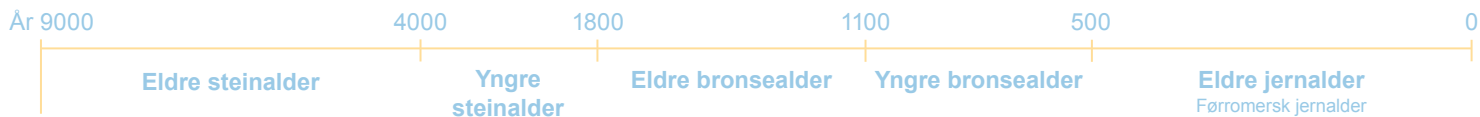
Fig. 4. Skammelen på toppen av en kulle, like øst for hodet og karene. Den alterlignende steinfor­masjonen består av fire steiner som støtter opp en tverrliggende stein på over ett tonn. Foto: Linn E. Ramberg, AM.

Hodet står oppstilt sammen med to uthugde steinkar, samt et steinbord/alter som på folkemunne kalles Skammelen. Alteret består av fire steiner som fundament, med en stein som veier over ett tonn liggende oppå (Fig. 4). Alteret har stått her så lenge man kan huske, mens steinhodet og ett av karene ble funnet i ei nå fjernet steinur på haugens nordside på begynnelsen av 1700-tallet. Det andre karet dukket opp i fjøsmuren på nabogården. Hodet og karene er laget av lokal bergart. I dag betraktes Skammelen, steinhodet og de to karene som deler av samme funnkompleks.

Steinhodet har vært mye diskutert av både leg og lærd gjennom tidene, og spesielt de lærdes forhold til hodet har skiftet. Fra en skepsis til alder og ekthet, er oppfatningen nå at steinhodet kan være fra eldre jernalder. Dateringen og den endrede holdningen bygger på funn av danske og keltiske paralleller. Spesielt et steinhode fra Caer-Went i Wales har mange likheter med Rosslandsguden. Disse hodene blir sett på som guder/gudinner og kultobjekter.

Steinkarene har vært tolket også som blotekar og satt i sammenheng med religion og kult. Det henvises til Snorre Sturlasons beskrivelse av Sigurd Jarls blot på Lade i *Håkon den godes saga*. Her ble det slaktet forskjellig småfe og også hester. Blodet fra dyra ble samlet i kar. Alterstoler, veggene i hovet og folket som deltok, ble så stenket røde av blodet. Slaktet ble kokt til gjestebudsmat, og det ble utbrakt skåler for Odin, Njord og Frøy. Skammelen har på bakgrunn

av dette blitt tolket som et hedensk alter.

Det er flere kulturminner i området, og også stedsnavn som kan forbindes med forhistorisk gudedyrkelse. På gården kjenner vi til flere skålgropfelt, og det skal også være skålgroper på siden av det ene steinkaret. Skålgroper er små innhugde groper eller forsenkninger i stein eller berg. Disse tolkes gjerne som groper hvor man har lagt ned små offer eller gjenstander som benyttes i tilknytning til offeret. Mange tolkninger knytter gropene til fruktbarhet. Flere stedsnavn i området kan også knyttes til førkristen religion og vanene Frøy og Frøya, som Frøyland, Frøytlog, Frøyholmen, Frøysundet og Frøysåkeren. Begge disse vanene forbindes med fruktbarhet. Rossland kommer av ordet Hross, som betyr hest.

På Rossland finnes også tre reiste bautasteiner, en hustuft trolig fra eldre jernalder, samt et titalls gravminner i form av langhauger, rundhauger og røyser.

31. mars i år hadde Stavanger Aftenblad en artikkel om Rosslandsguden. Her fortelles det at steinhodet i 2022 skal «hjem» igjen. Hodet og steinkarene vil da bli å finne på Jøssingfjord vitenmuseum som åpner dørene om et drøyt år. I mellomtiden kan Rosslandsguden og de originale steinkarene sees på Dalane folkemuseum, hvor de har stått utstilt i over 100 år. De er nå imidlertid å finne innendørs, etter at viljen til å få hodet hjem til Sokndal på et tidspunkt ble litt for artikulert.

Stoplesteinane

Litt sør for Egersund, på gården Årstad sin gamle mark, finnes en annen interessant steinformasjon. Dette er en sirkel av reiste steiner, kalt Stoplesteinane (Fig. 6). I alt 16 steiner utgjør en sirkel med diameter på ca. 21 m. Den høyeste steinen er ca. 1,2 m høy, men de fleste er en god del lavere. En eldre ferdselsvei mellom Sokndal og Egersund passerer forbi steinene. Plasseringen mellom høy-

dedragene, i dag skjermet fra infrastruktur og støy, gir en litt majestetisk følelse, fristilt fra tid og rom.

Slike steinringer er ganske sjeldne i Norge, flest er det i Østfold, Vestfold og Trøndelag. Også i Sverige finnes flere slike. Steinene kan være reist i andre former enn sirkler, som trekanten eller i spissoval form, som en båt. De svenske steinringene som er undersøkt, har vist seg å være branngraver fra eldre jernalder, og også de

Fig. 5. Parkeringsplassen og skiltet som viser veien opp mot Stoplesteinane. Foto: Linn E. Ramberg, AM.

Hvordan komme seg dit

Kjør tilbake mot Egersund, fra Rossland, ca. 2,4 km. Ta til høyre mot Skåråbrekkå på slette ved Bohus. Man kan enten parkere ved Bohus og gå opp Skåråbrekkå, eller kjøre en veldig smal vei til toppen. Det er mulig å parkere øverst, men det er trangt og smalt, så det kan by på problemer dersom flere er ute i samme ærend. Fra parkeringsplassen øverst er det 3 minutter å gå opp til steinsettingen (Fig. 5). Fra Bohus er det 5 minutter ekstra på vei, men med bratt stigning.

Tatovering og kroppskunst i forhistorien

Gjenstander fra fortiden 25

Av Kristine Orestad Sørgaard

Gjenstand: Tatoveringsnål av bronse, S6450d
Funnsted: Ukjent, Rogaland
Datering: Bronsealder

Tatoveringer er kjent fra forhistoriske kulturer over hele verden. Det eldste eksemplet kommer fra Alpene, på grensen mellom Østerrike og Italia, hvor to tyske fjellturister i 1991 fant de mumifiserte levningene til ismanen Ötzi, som ble drept av en pil for 5200 år siden og deretter innkapslet i isen. Ötzi hadde tatoveringer over hele kroppen, hovedsakelig streker og kryss, og det har vært spekulert på om de kan ha hatt et medisinsk formål, kanskje som smertelindring mot slitasjegikt.

De gamle egypterne lot seg også tatovere. Det viser funnet av tatoveringer på to mumier fra den predynastiske perioden (3351–3017 f.Kr.). Dette er verdens eldste eksempel på tatoveringer med såkalte figurative motiv, altså avbildninger av figurer og symboler.

Tatoveringsnål av bronse. Nåla er utstilt i bronsealderutstillingen «Solkult, myter, mystikk. Bronsealderkvinnen si verd» på AM. Foto: Annette Øvreid, AM.

I Sibir har permafrosten bevart mumier med komplekse tatoveringer av både mytiske og virkelige dyr. Mumiene tilhører Pazyryk-kulturen – et nomadisk folk som levde på de eurasiske steppene. Den mest kjente av disse er «Ukok-prinsessen» fra det femte århundret f.Kr. Hun ble begravet i en rikt utrustet kammergrav, hvor hun fikk følge av seks hester. På seg hadde hun klær av ull og silke og et forseggjort hodeplagg av filt og innsydde hår. Kvinnen hadde vakre tatoveringer av fantasidyr på skuldre, armer og hender. Også to mannlige krigere, som ble funnet i nærliggende graver, hadde komplekse og forseggjorte tatoveringer på kroppen.

Godt bevarte mumier med tatoveringer hører likevel til sjeldenhe-

tene. Vanligere er det å finne forhistoriske redskaper som kan ha vært brukt som tatoveringsutstyr. Verdens eldste antatte tatoveringssett kommer fra en gravplass i Fernvale, Nashville, USA. En samling tilspissede beinredskaper ble her funnet nedlagt i en grav sammen med skjell med rester av rødt og svart pigment.

Tilspissede beinredskaper er relativt vanlig å finne på forhistoriske boplasser, men det er ikke alltid lett å fastslå hva redskapene har vært brukt til. Slitesporstudier under mikroskop kan imidlertid bringe oss et skritt nærmere sannheten. Ved å anvende kopier av forhistoriske beinnåler til tatovering kan forskerne avdekke slitespor under mikroskop. Sammenligner man disse med slitesporene på

Kristine Orestad Sørgaard er arkeolog og ansatt ved AM

forhistoriske redskap, kan en finne ut om gjenstandene har vært benyttet som tatoveringsverktøy.

På Arkeologisk museum har vi to tatoveringsnåler som antas å være fra bronsealderen. Begge er laget av bronse. Gjenstandene ble funnet for lenge siden, og funnopplysningene er mangelfulle. At de har vært benyttet som tatoveringsnåler, er imidlertid ikke så usannsynlig. Bronsealderen var en periode med et rikt symbol-

språk. Med sitt brede spekter av sol-symboler, skip og mytologiske dyr, er helleristninger og bronsegenstander den viktigste kilden vi har til kunnskap om bronsealderens religion. Tatoveringer kan ha vært en del av den kroppslige utsmykningen til prester og prestinner, og de har mest sannsynlig hatt som formål å guddommeliggjøre disse for å bringe den menneskelige og mytiske sfæren tettere sammen.

Litteratur

Friedman, R., et al. 2018. Natural mummies from Predynastic Egypt reveal the world's earliest figural tattoos, *Journal of Archaeological Science*, 92, 116–25.

Gates St-Pierre, C. 2018. Needles and bodies: A microwear analysis of experimental bone tattooing instruments. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 20, 881–87.

Legge, M. 2018. The Body Modification Segment – Tattoos in Prehistory. <https://cushareejournal.wordpress.com/2018/08/10/tattoos-in-prehistory/>

År 9000

4000

1800

1100

500

0

Eldre steinalder

Yngre steinalder

Eldre bronsealder

Yngre bronsealder

Eldre jernalder
Førromersk jernalder

Arkeologiske undersøkelser 2021: hva, hvor og hvorfor!

Av Astrid J. Nyland
og Krister Scheie Eilertsen

Sommeren 2021 tegner til å bli en travel feltsesong for Arkeologisk museum, UiS. Utgravningssesongen ser ut til å stå i jernalderens tegn. Enn så lenge er det altså ikke bestilt en eneste steinalderutgravning, men det kan komme! Vi har altså flere store prosjekt på blokka der vi i hovedsak forventer å finne ulike spor etter liv og levnet, – og kanskje død (?) – i jernalderen (Fig. 1). Samtidig kan det også dukke opp overraskelser underveis.

Vi har allerede arkeologer som er ute og graver. Eller rettere sagt – de er inne i Stavanger domkirke. I samarbeid med Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) undersøkes jordlag og graver under den eksisterende kirka. Vi undersøker hvilken type aktivitet som var her før Domkirken ble reist og hvor langt tilbake i tid denne går.

Hovedfeltsesongen startet 12. april og vil vare til ut oktober. Statens vegvesen og Rogaland fylkeskommunes fylkesveiavdeling er de som står ansvarlig for de fleste og største prosjektene i år: Et veikryss på Harestad

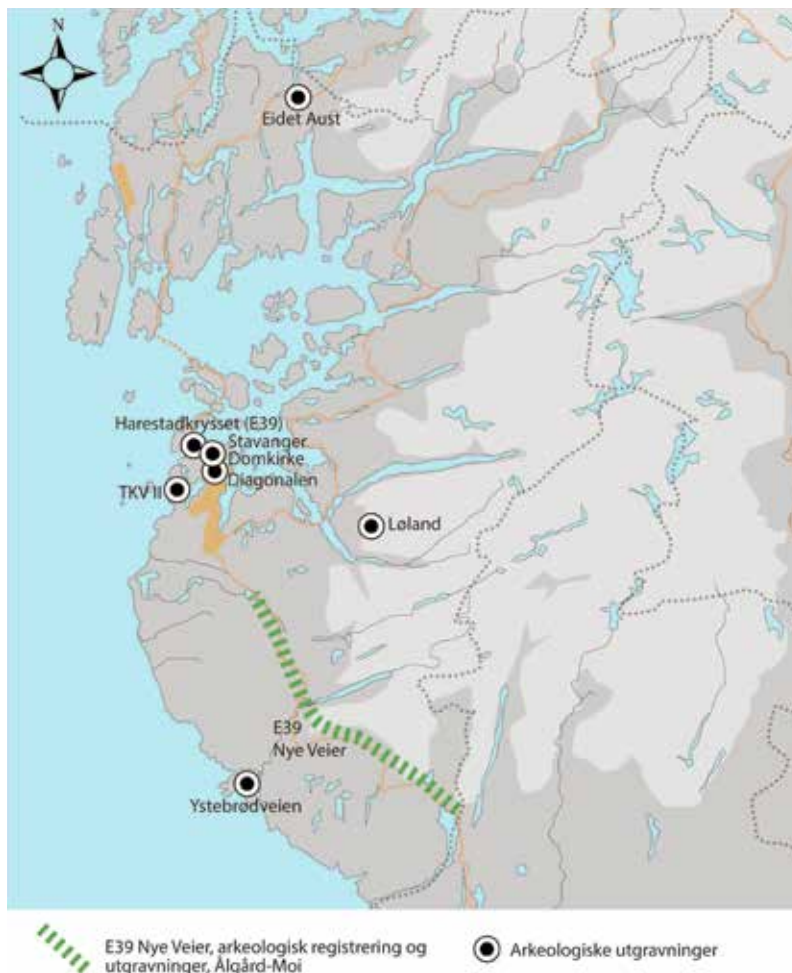

Fig. 1. Lokaliteter og områder der det skal graves sommeren 2021. Ill: Astrid J. Nyland, AM.

Astrid J. Nyland og Krister Scheie Eilertsen er arkeologer og ansatt ved AM

Fig. 2. Etter avtøring av røyser på Øksnevad i 2020 på prosjektet IVAR Klepp. Foto: Jon Reinhardt Husvegg, AM.

i Randaberg kommune skal utbedres i forbindelse med oppgradering av E39, kollektivtrafikken skal bli mer smidig i Stavanger når veistrekket «Diagonalen» (Ullandhaug–Jåttå) kommer på plass, og Vegvesenets «Transportkorridor Vest» (TKVII), er satt i gang igjen på Tjora i Sola kommune etter et par års pause. I tillegg skal det graves før bygging av ny gang- og sykkelvei på Eigerøya i Eigersund.

Arbeidet med å klargjøre traseen for ny E39 mellom Ålgård og Moi fortsetter i år. Dette er en del av et prøveprosjekt der en tester ut om arbeid med arkeologi/veiprojekt kan effektiviseres ved å starte opp registreringer og utgravninger før reguleringsplanen er godkjent. Det er altså store områder våre arkeologer skal undersøke, og det er allerede gjort mange spennende funn på Kyllingstad, Haraland, Bollestad og Skurve i Gjesdal kommune. I år er det områder i Bjerkreim, Gjesdal, Lund og

Eigersund som må arkeologisk undersøkes før veibygging kan settes i gang.

Arkeologer skal også til Løland i Espedalen, nå Sandnes kommune, der det ligger spennende bosetningsspor og venter. Det blir interessant å se hvordan disse sporene likner, eller skiller seg fra, de som vi i tidligere år har undersøkt inne på Forsand. I Ølen, nord i fylket, skal kommunen bygge ny idrettshall. Der forventer vi å finne spor etter bosetningsaktivitet, men også jernproduksjon. Det er først de siste to årene at vi har begynt å få økt kunnskap om jernproduksjon i Rogaland. Særlig utgravningen i Sandeid i Vindafjord som Hilde Fyllingen skrev om i *Frå haug ok heiðni* i 2019, ga mye ny kunnskap om dette.

Vi har ansatt 18 feltarkeologer, og vi har i tillegg ti prosjektledere og sju feltledere som skal ut å sikre sporene etter vår felles forhistorie i

sommer (Fig. 2). Dere lesere av *Frå haug ok heiðni* kan glede dere – det kommer nok små artikler i etterkant av undersøkelsene. I tillegg kan dere følge med på norark.no for blog-innlegg underveis i sesongen. Dette blir spennende!

Les mer:

Fyllingen, H. 2019. Romertids jernvinneanlegg i Sandeid, Vindafjord kommune. *Frå haug ok heiðni* 4, s. 13–15.
Fyllingen H., Mooney, D.E. og Lechterbeck, J. 2020. *Arkeologiske undersøkelser på Id. 169906, 169908 og 170140. Østabø gnr. 9 og Bjørkhaug gnr.10 i Sandeid, Vindafjord kommune, Rogaland. Oppdragsrapport 2020/16.*

Bruk av droner ved Arkeologisk museum

Av Satu Lindell, Grethe Moéll Pedersen og Theo Gil

I de siste årene har bruken av droner økt enormt. Droner med kamera har muliggjort for eksempel luftfotografering, inspeksjon, registrering og kartlegging på en helt ny måte. Ulike profesjoner har raskt fått økte muligheter og større utbytte ved bruk av droneteknologien, og arkeologiyrket er kanskje blant dem som har dratt mest nytte av den. Arkeologisk museum, UiS, har brukt droner i flere år, og dronen har blitt et mer og mer uvurderlig og uerstattelig verktøy innenfor arkeologisk feltdokumentasjon.

Arkeologisk museum har brukt luftfotografering som en utfyllende

metode innen feltdokumentasjonen i over 80 år. Fotografierne som ble tatt under utgravningene på Lyngaland i Time i 1937, er kanskje det aller første eksempelet på bruk av luftfoto vi finner i fotoarkivet vårt. Siden disse utgravningene har flere arkeologiske lokaliteter i hele Rogaland blitt fotografert fra lufta; fra fly eller helikopter. På denne tiden, og frem til nylig, var dette den vanligste metoden for å få dokumentert en arkeologisk lokalitet i fugleperspektiv. Fugleperspektivet gir en bedre oversikt over utgravingsfeltet og også et bredere bilde av områdene rundt lokaliteten og hvordan feltet forholder seg til landskapet omkring.

De første bildene fra lufta var preget av teknologiske begrensning

er. Bildene ble oftest uskarpe grunnet høy fart med lavtgående fly og en vinkel som ofte ble bestemt av flyets bane (Fig. 1a). Fotografering fra fly var veldig kostbart, og resultatene var ikke alltid like vellykkete. Likevel, til tross for disse problemene, finnes det flere slike eksempler i museets fotoarkiv.

I tillegg til å få et bilde av de arkeologiske lokalitetene i fugleperspektiv, har denne måten å dokumentere på også gitt oss muligheten til å oppdage arkeologiske strukturer som ellers ikke hadde vært synlige (Fig. 1b). Bruk av spesialfilm, som infrarød, gjorde det mulig å se forskjeller i vegetasjonen i forbindelse med arkeologiske strukturer (Fig. 1c). Dette er en metode som i arkeo-

Metoder i arkeologien

Denne artikkelen er en i serien om ulike metoder som blir brukte i arkeologien, metoder som gjør det lettere å hente inn data og som bidrar til ny kunnskap om menneskene i forhistorien. De aller fleste av disse metodene er omtalte i artikler i *Frå haug ok heidni* opp gjennom årene. De er ikke alltid blitt forklarte, og dette har redaksjonen ønsket å gjøre noe med i denne serien. Metodene spenner fra å være rent tekniske (bruk av hjelpemiddel som f.eks. droner), via rent arkeologiske metoder (f.eks. typologi) til de som er utviklet av ulike naturfag (C14-datering, DNA etc.). I dette nummeret er temaet bruk av droner i arkeologien.

Satu Lindell,
Grethe Moéll
Pedersen og
Theo Gil er
arkeologer og
ansatt ved
AM

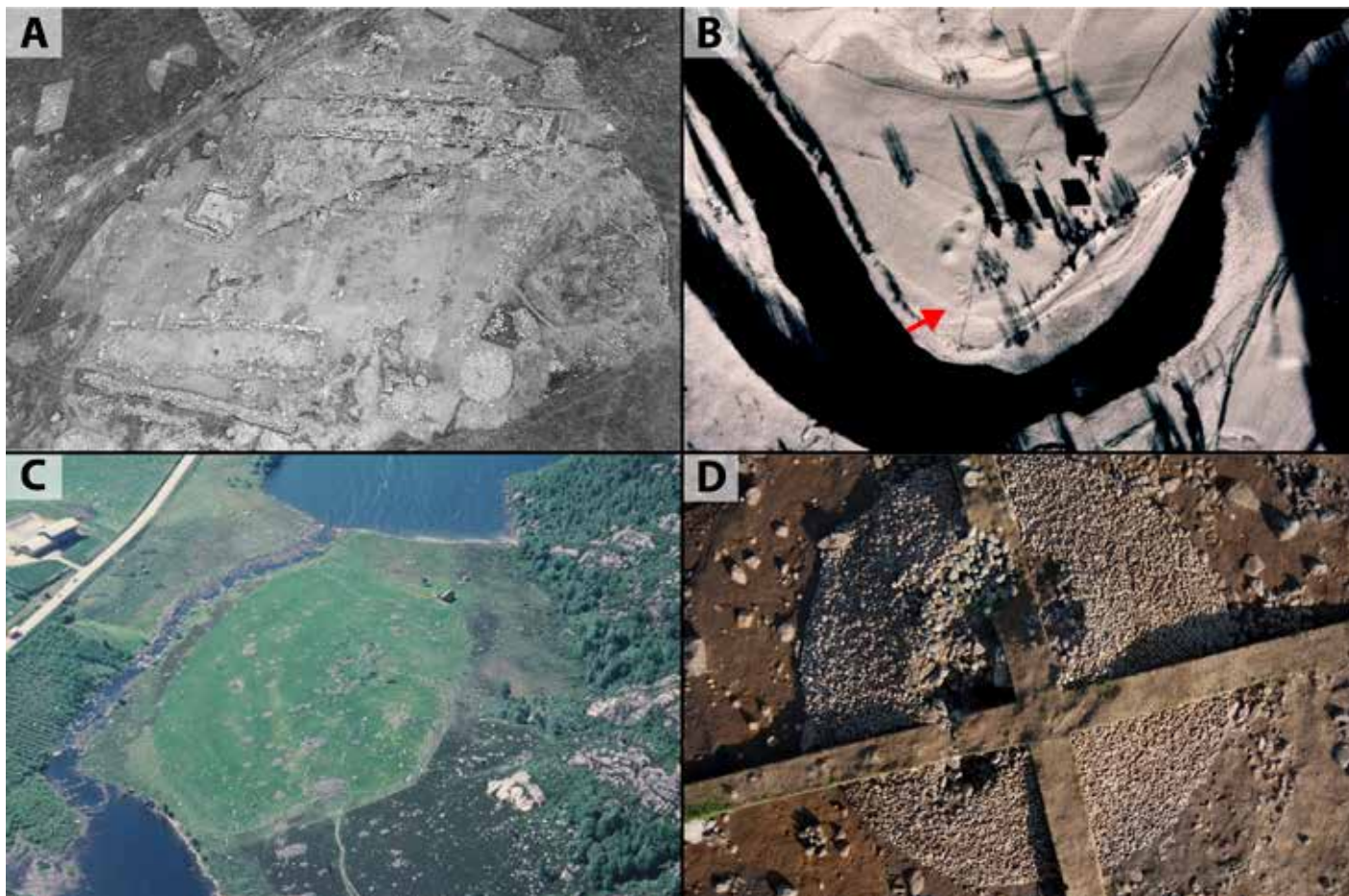

Fig. 1. Historiske flybilder fra fotoarkivet ved AM.

a. Flyfoto av undersøkelsen på Ullandhaug, Stavanger k. i 1968. Foto: Luftforsvaret.

b. Ritland, Hjelmeland k. under snødekke. Pilen viser rester etter et ringformet tunanlegg. Foto: Widerøe.

c. Infrarødt bilde viser endringer i vegetasjonen innenfor gårdsanlegget Uadal, Bjerkreim k. Foto: Ragne Johnsrud, AM.

d. Vertikalt bilde av gravhaug i Hålandsmarka, Time k. tatt fra et mini-helikopter. Foto: Birdy Photographs.

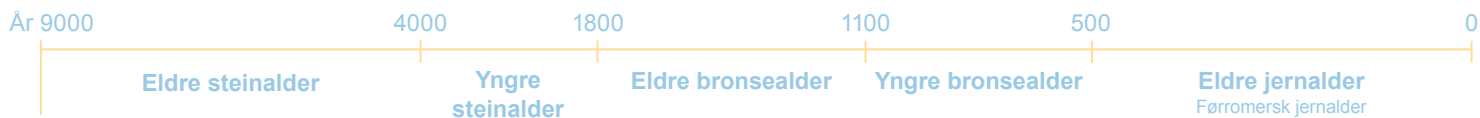
logisk sammenheng er mye brukt i Storbritannia.

Med fremveksten av digital fotografering økte Arkeologisk museum bruken av luftfoto i arkeologisk dokumentasjon. Bildene ble tatt ved

hjelp av fjernstyrte minikoptere som ble brukt av sertifiserte «piloter». Etersom minikoptere kun ble kjørt av sertifiserte «piloter», ble bruken av luftfoto likevel fortsatt gjort kun unntaksvis (Fig. 1d). Det er først i

de siste årene, etter at droner kom på markedet, at arkeologer har kunnet begynne å fotografere fra lufta selv.

I løpet av det siste tiåret har droner blitt et vanlig redskap ved nesten hver eneste arkeologiske utgraving

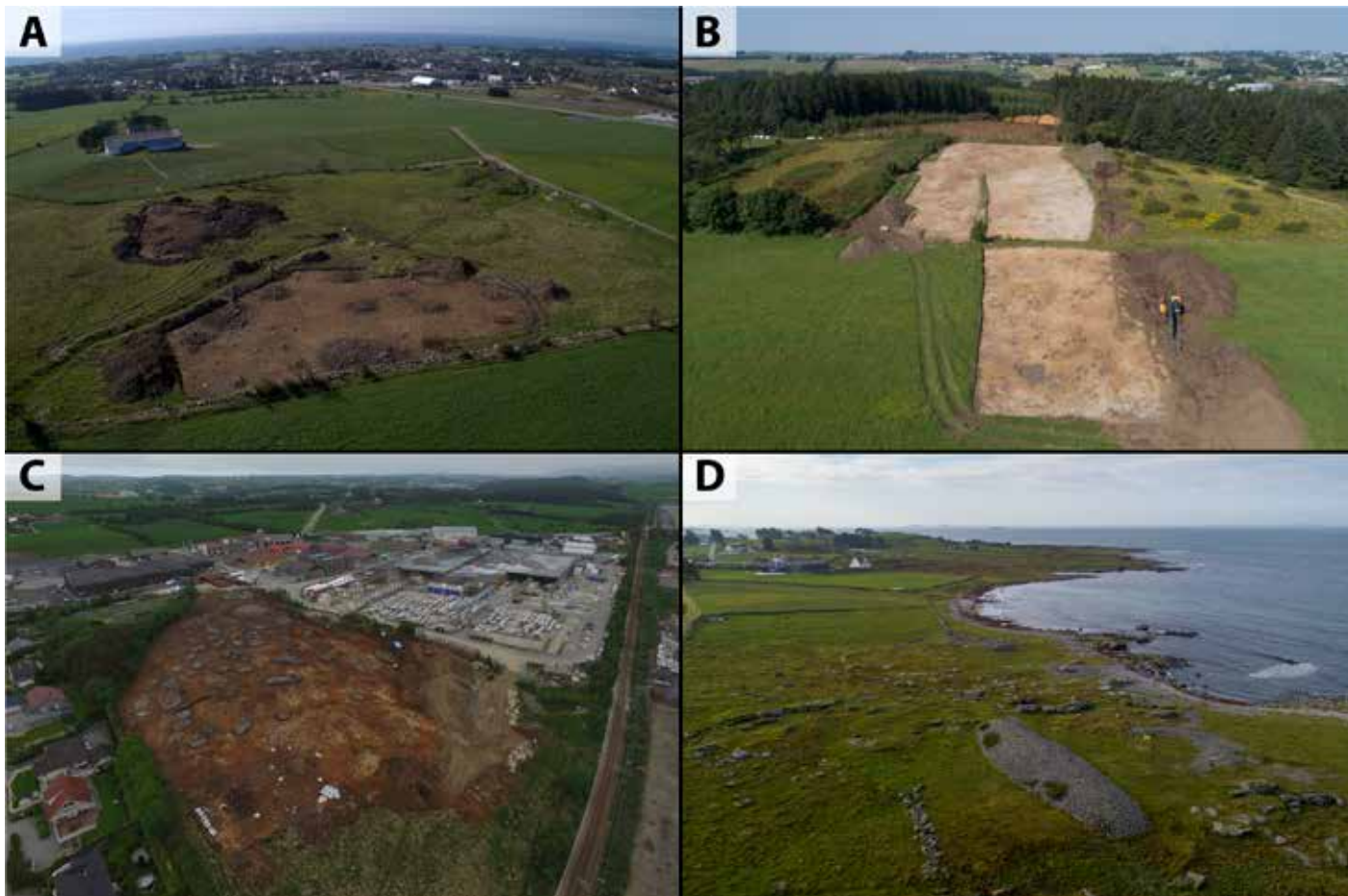

Fig. 2. Dronebilder tatt de seinere årene fra fotoarkivet ved AM.

a. Tjemslandsmarka, Hå k. Foto: Theo Gil, AM.

b. IVAR, Klepp k. Foto: Theo Gil, AM.

c. Øvre Øksnevad, Klepp k. Foto: Theo Gil, AM.

d. Grøderøysa, Randaberg k. Foto: Theo Gil, AM.

(Fig. 2), og bruken har raskt endret måten å dokumentere i felt på. Dronene vi bruker i dag er lette å håndtere og er betydelig billigere enn de tradisjonelle flyfotograferingsmetodene som er nevnt tidligere. Allsidigheten

og stabiliteten har gjort det mulig på en enkel måte å få fotomateriale av høy kvalitet som gir vesentlig mer presise og komplette resultater.

Bruk av droner har redusert kostnadene ved luftdokumentasjon og

samtidig gitt arkeologer anledning til å utforske nye muligheter innenfor luftfotografering og ikke minst feltdokumentasjon. Droner gir oss anledning til å fly over områder der det ellers ville vært umulig å få detal-

Fig. 3. Kombinasjon av dronebilde og LIDAR-data, Lyngaland, Time k. Foto: Grethe Moëll Pedersen, AM. Fotokomposisjon: Theo Gil, AM.

jert og presis dokumentasjon fra flere perspektiver.

Parallelt med økt tilgjengelighet av droner, har også fotogrammetri og 3D-dokumentasjon blitt mer brukervennlig for alle. I stedet for å bruke timevis på å lage en enkel fotomosaikk ved hjelp av saks og lim, slik det ble gjort tidligere, kan en datamaskin nå kombinere hundrevis av bilder i løpet av noen minutter. Når man kombinerer disse to metodene: droner og fotogrammetri, blir mulighetene nesten uendelige. Fotoene som blir tatt med en drone fra luften, kan nå bli behandlet med fotogrammetrisk programvare slik at vi kan ende opp med å få et svært detaljert og presist fotografi, kalt ortofoto, av utgravingsfeltet, lokaliteten eller en

enkelt struktur – for eksempel en gravrøys. Programvarene skaper i tillegg 3D-modeller som kan forbedre og utfylle tradisjonell dokumentasjon som i seg selv effektiviserer nødvendige kartleggingsprosesser i felt.

Det er også mulig å kombinere ortofotoer eller 3D-modeller med andre digitale kartløsninger, som for eksempel LIDAR-data (lysradar) (Fig. 3) eller digitaliserte utskiftningskart. Droner har allerede endret måten vi arkeologer dokumenterer på i felt, og trolig byr droneteknologien på enda flere muligheter som ennå ikke er utforsket. Hvem vet hva slags oppdagelser som venter oss rett rundt hjørnet med bruk av droner?

Vi har erfart at det er veldig enkelt å fly droner, siden de flyr nesten av seg selv – og hvis du laster ned visse apper og legger inn en flyrute på forhånd, kan dronen faktisk fly helt av seg selv. Det som mange kanskje ikke tenker på, er at det ikke er selve styringen av dronen som er det viktigste å lære seg først. Det er å fly dronen sikkert og hensynsfullt. Dere har kanskje lest nyhetssaker hvor hele flyplasser har måttet stenge fordi en privatperson har flydd dronen sin for nær, eller helikopterpiloter som blir mer og mer engstelige for droner som flyr altfor nær dem i luften. Fra 1. januar 2021 gjelder det felleseuropeiske drone regelverket også her i Norge. Da må norske droneoperatører forholde seg til nye, strengere regler.

En viktig endring fra tidligere er at alle må ha godkjenning fra Luftfartstilsynet for å kunne fly. Dette gjelder også de som bruker dronen som hobby. Hvis du har kjøpt deg en drone som er over 250 gram tung, så må du følge reglene for åpen kategori, og du kan registrere deg som droneoperatør og ta nettkurs og eksamen på www.flydrone.no. På www.luftfartstilsynet.no/droner kan du få utfyllende informasjon om hvordan du flyr dronen trygt.

År 9000

4000

1800

1100

500

0

Eldre steinalder

Yngre steinalder

Eldre bronsealder

Yngre bronsealder

Eldre jernalder
Føromersk jernalder

Katastrofetsunami og samfunnsikkerhet i eldre steinalder?

Av Astrid J. Nyland

Hvordan ble livet i eldre steinalder påvirket av en voldsom tsunami som rammet kystene rundt Nordsjøen på seinbøsten for 8200 år siden? I januar 2021 startet et nytt forskningsprosjekt ved Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. Prosjektet heter: «Storeggatsunamien 6150 f.Kr. – en utslettende katastrofe eller kime til utvikling?», og jeg er prosjektleder. Prosjektet har fått 11,7 mill. kroner fra Norges forskningsråd til å drive forskning i de neste fire årene.

Hva kan bølgen fortelle oss om hvordan samfunn reagerte på kriser i eldre steinalder?

Geologen Stein Bondevik har lenge jobbet med å påvise omfang og datering av den såkalte Storeggatsunamien. Bølgen ble utløst av et undersjøisk ras utenfor Moldekysten og herjet med kysten særlig langs Vestland, Trøndelag og Nordland, Shetland, Orknøyene og Skottland. Bondevik og kolleger har påvist når på året Storeggatsunamien traff kysten,

og hvor høyt den slo innover land. Vi vet derfor mye om det fysiske omfanget av bølgen, men det har vært lite forskning på hvordan kystbefolkningen opplevde denne hendelsen. Det har blitt antatt at tsunamien ble katastrofal for jeger-/sanker-/fiskersamfunnene, men ble den det? Og om så, på hvilken måte? Da tsunamien rammet, hadde samfunnene langs kysten allerede levd lenge med en ustabil kyst; havet steg og en klimatisk periode som verden var inne i, hadde gjort været våtere og villere. Kanskje hadde dette rustet kystbefolkningen til å håndtere følgene av en tsunami? Hva gjør at en dramatisk naturhendelse blir en samfunnsmessig katastrofe? (Fig. 1.)

I det nye prosjektet vil de sosiale konsekvensene for mennesker og samfunn som opplevde tsunamien i eldre steinalder, bli systematisk undersøkt. I prosjektet jobbes det ut fra et premiss om at måten samfunn håndterer dramatiske hendelser på, sier noe om samfunnenes potensielle sårbarhet, men også den iboende styrken til samfunnsstrukturer og institusjoner. Andre forskere har

Fig. 1. Hva skjer når en tsunami kommer uten forvarsel? Foto: A. J. Nyland, AM.

bevist at tsunamien fant sted, derfor fungerer bølgen som et ankerpunkt i historien. Kunnskap om den vil, sammen med det arkeologiske materialet, kunne brukes til å fortelle om liv og levekår i en urolig periode av eldre steinalder.

Endret tsunamien folks vaner?

Tsunamier ødelegger hus, ting og infrastruktur og har i tillegg en ødeleggende effekt på økosystemer. Bølgen vasket vekk strender, skjellbanker og gode fiskegrunner. Den kan ha dekket store områder med gjørme, sand og grus og kan ha forurenset drikkevannskilder. I eldre steinalder bodde folk tett på stranda og drev jakt, sanking, fangst og fiske. Bølgen ødela

Astrid J. Nyland er arkeolog og er ansatt ved AM

nesker. Det finnes dessverre stygge eksempler på dette i vår egen nære historie. I tillegg klandres guder og ånder. Kanskje kan vi finne tegn på at en har forsøkt å blidgjøre gudene eller forhindre nye katastrofer gjennom å intensivere rituelle handlinger som ofringer, begravelser, eller kanskje bergkunst? (Fig. 3.) Dette er tema vi vil utforske som del av å forklare de mønstrene materialet viser oss.

Fortellinger om levde liv i eldre steinalder

I en krise blir samfunnet nakent, og dets styrker og svakheter blir tydelige. Det å forstå en krisesituasjon kan også synliggjøre hvor viktig sterke systemer eller institusjoner kan være for å håndtere etterdønningene av kaos og ødeleggelse. Hva er det som gjør at noe blir en katastrofe? Arkeologi er historiefortelling, og historiefortelling er i bunn og grunn kunnskapsoverføring. Gjennom historier kan dermed erfaringer om hvordan en best skal komme seg gjennom en krise eller en katastrofe formidles. Vi vil altså bruke denne kjente, forhistoriske katastrofen som et utgangspunkt for å snakke om krisehåndtering og samfunnsikkerhet også i vårt eget samfunn. Hvordan håndterer mennesker kriser, og hvordan kommer samfunn seg videre etter en katastrofe? (Fig. 4.)

Kunnskap fra forskning på kriser og krisehåndtering etter katastrofer i historisk og moderne tid vil benyttes for å åpne opp for nye historier fra steinalderen. Begrep og tema vi kan

Faktaboks:

I prosjektet kombineres arkeologi, naturvitenskap og moderne katastrofeforskning. Med meg i prosjektet har jeg en postdoktor og en doktorgradsstipendiat. Doktorgradsstipendiat Håvard Kilhavn er allerede i gang med sitt avhandlingsarbeid, mens koronasituasjonen har forsinket postdoktor James Walkers ankomst fra Bradford, England. Disse forskerne fra Arkeologisk museum skal arbeide sammen med et internasjonalt sammensatt prosjektråd bestående av arkeologene Hege Damlien fra Kulturhistorisk museum, UiO, Knut Andreas Bergsvik fra Universitetsmuseet i Bergen, Will Megarry fra Queens University of Belfast i Nord-Irland og Gabriel Cooney og Graeme Warren fra University College Dublin i Irland. I tillegg er antropolog Frida Hastrup ved Saxo-instituttet, Universitetet i København i Danmark knyttet til prosjektet. Sammen skal vi forske og presentere forskningen på ulike plattformer, og særlig spente er vi på om vi også får til å skrive en barnebok om temaet! Enn så lenge: Les mer om prosjektet her: <https://prosjektbanken.forskningsradet.no/#/project/NFR/302858>

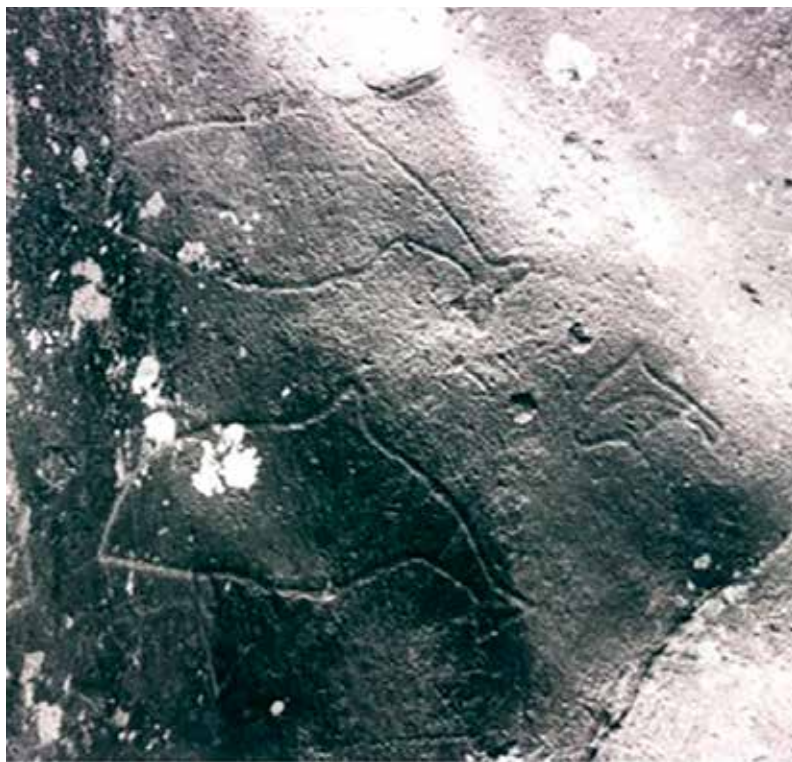

Fig. 3. Småhval hugget inn i glatte svaberg på Averøya på Nordmøre. Foto: A. J. Nyland, AM.

Gull, glass og bronse. Åpning av utstilling om folkevandringstid og romertid

Av Elna Siv Kristoffersen

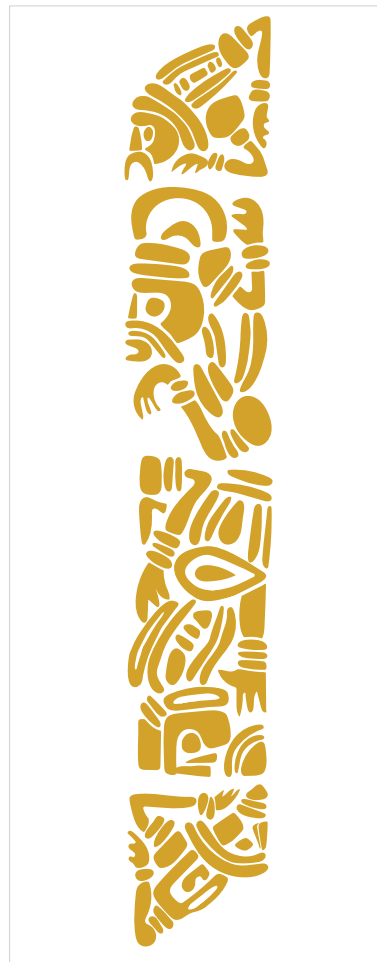
Etter sommeren skal det åpnes ny utstilling ved Arkeologisk museum, UiS. Denne gangen er det periodene folkevandringstid og romertid i eldre jernalder som skal presenteres. Særlig folkevandringstid er en svært spesiell periode her i Rogaland med alle gårdsanleggene som ennå kan sees ute i landskapet, flotte gravfunn og spor av håndverksproduksjon av høy kvalitet – i finsmedarbeider, tekstil og keramikk. Det er gjenstander i edelmetaller som er i fokus i den nye utstillingen. Gjenstandene vitner om kompliserte arbeidsprosesser, basert på omfattende kunnskap. Dette var kunnskap det tok lang tid å lære og som måtte overføres fra en generasjon til den neste – ellers gikk den tapt. Forutsetningen for samfunnsutviklingen i folkevandringstiden finner vi i tiden før – i romertid og den kontakten med Romerriket som har gitt perioden dens navn.

I den nye basisutstillingen beveger vi oss bakover i tiden. Den nye modulen er derfor plassert mellom yngre jernalder (som vil bli laget senere) og bronsealder som ble åpnet

i 2020. Overgangen mellom eldre jernalder og yngre jernalder er en av de markante endringene i forhistorien – som er tydelig i funnmateriale og fornminner i Rogaland. Mange mener at denne overgangen skyldes en klimakrise som følger etter ett eller flere store vulkanutbrudd. Dette temaet markerer også overgangen i basisutstillingen – med en film over inngangen til den nye delen som viser en svart sky som legger seg over solen. I filmen vises også vers fra gudediktet Voluspå i Den eldre Edda, som beskriver denne hendelsen kalt Fimbulvinteren.

Så går vi inn i utstillingen til det som fantes før denne krisen, og som med denne krisen forsvant eller endret seg.

Her møter vi Vestlysmeden fra Time som representerer det høyt utviklede finsmedhåndverket i Rogaland. Han ble begravd med et flott utstyr – inkludert finsmedverktøy som ambolt, smedtang, hammer og buedrill. Mange av gjenstandene som ble laget på denne tiden, var dekorert med den elegante dyreornamentikken. Her møter vi også en av dem som brukte gjenstandene med

Rimestadfrisen. Motiv fra det dekorerte og forgylte sølvbåndet som har sittet under randen på glassbegetret fra Rimestad, Hå. Motivet viser fire forskjellige menneskefigurer. Tegning: Hege Vatnaland.

Elna Siv Kristoffersen er arkeolog og ansatt ved AM

Relieffspennen
fra Friestad,
Klepp. Foto: An-
nette G. Øvreliid,
AM.

denne spesielle dekoren – kvinnen fra Rivjaland, Hjelmeland. Hun ble begravd med forgylt, dyrestildekorert relieffspenne og knapper i mansjettene. Kvinner med relieffspenner har administrert arbeidet på de større gårdene og har hatt ansvar for overføring av tradisjon og kunnskap – for eksempel om det høyt utviklede tekstilarbeidet.

Dyrestilen med sine merkelige motiver og mytiske innhold blir presentert med gjenstander som relieffspenner og en helt spesiell hekte, i en egen veggmonter. På hver side av veggmonteren møter vi for første gang frisene på glassbegrene fra Vestly og Rimstad i stort format. Frisene er bygget opp av stiliserte menneskefigurer og representerer noen av hovedverkene fra dette finsmedhåndverket.

Folkevandringstiden er gulletts tid, og Rogaland er det området i landet som er rikest på gullfunn. Gullfunnene blir presentert i den store monterer midt i utstillingen: brakteater, gullringer sammen med glassbeger og flere relieffspenner. Vi er svært stolte av å kunne vise Omafunnet – det største gullfunnet i landet fra denne perioden med sine 600 g gull. Funnet er på innlån fra Kulturhistorisk museum i Oslo og Universitetsmuseet i Bergen.

Glassbegrene fra folkevandringstid har gjerne trådpålagt dekor, men det finnes også eldre glass med fasettslipt dekor, lagt ned som antikviteter i gravene fra denne perioden. Mange av dem er reparerte – antakelig av finsmedene på Jæren, slik som Vestlysmiden som har sitt eget reparerte

År 9000

4000

1800

1100

500

0

Eldre steinalder

Yngre
steinalder

Eldre bronsealder

Yngre bronsealder

Eldre jernalder
Førromersk jernalder

glassbeger med den omtalte frisen i et forgylt sølvbånd rundt randen. Vi har fått låne det flotte glassbeget fra Krosshaug (Hauge, Klepp) fra Universitetsmuseet i Bergen. Det er fra tidlig folkevandringstid, har trådpålagt dekor og er fra en av de rikeste kvinnegravene i denne perioden.

Romertidsglassene har fasettslipt dekor, og praktfunnet her er Tubegeret (Tu, Klepp) som er et såkalt overfangsglass fra Svartehavsområdet. Det er laget av to lag glass, der mønsteret dannes ved at det ytre grønne laget er slipt ned til det blå. Glasset har gresk innskrift som lyder: *Drink og lev lykkelig!* Et nesten like fint beger kommer fra Hebnes, Suldal og vises for første gang her i Rogaland. Det er utlånt fra Universitetsmuseet i Bergen. Vi stiller også ut glassbeget fra Vasshus, Klepp som er utlånt fra Kulturhistorisk museum i Oslo.

Romertidsfunnene i monterer en samling gjenstander som viser at kontakten med Romerriket gikk helt til topps – til keiseren selv. Her er det utstilt beltebeslag og mynter som forteller om rogalendinger i romersk hærtjeneste, som leiesoldater og offiserer; finger-, arm- og halsringer av gull som tyder på påvirkning fra det romerske militære rangsystemet. De øverste hærlederne hadde svære gullringer med utvidede ender og våpen med beslag av sølv og gull. Også de såkalte rosettfiblene (bøylenålene) var rangsymbol. Legg merke til de to vakre gullringene med innfattet karneol fra Erga, Klepp og Topnes, Tysvær – sistnevnte ble funnet for kort

tid siden (fotografi på forsiden).

Utstillingen avsluttes ved en monter med romerske bronsekjeler fra eldre og yngre romertid og folkevandringstid. Vestlandskjelen er den vanligste typen bronsekar fra Romerriket i Norge og særlig på Vestlandet (derav navnet). Kjelen fra Svebestad i Sandnes er nest størst i hele Norge. Vestlandskjelene er faktisk de eneste større kokekarene vi kjenner fra denne perioden. De må ha vært svært verdifulle og egnet seg godt som skryte-objekt. Det såkalte hemmoorspannet fra yngre romertid fungerte som blandekar for vin i det romerske området. Det er særlig karet med det latinske navnet *situla* en legger merke til. Det er en sjelden type kar fra eldre romertid der hankfestene er formet som kvinnehoder (se artikkel om det spesielle funnstedet i Sirdal av Sveinung Bang-Andersen i *Frå haug ok heiðni* 1/2021.) De fleste bronsekarene fikk en ny funksjon i Rogaland – som urner for brente bein ved brannbegavelser.

Overgangen mot bronsealderdelen av utstillingen er markert ved en stor monter med keramikk. Keramikk er en del av kvalitetshåndverket fra romertid og folkevandringstid, særlig her i Rogaland som er keramikkfylket fremfor noe. Her har det vært stor keramikkproduksjon også i nyere tid, ikke minst på grunn av de mange forekomstene av god leire. De fleste karene i monterer er fra romertid og folkevandringstid. Det er fra disse århundrene vi har mye og variert keramikk, der gode former, tynt gods med vakre og intrikate mønstre kjenne-

regnet keramikkhåndverket – før det plutselig ble borte rundt midten av 500-tallet e.Kr.

I monterer viser vi også gjenstander fra perioden mellom romertid og bronsealder, nemlig den vi kaller førromersk jernalder eller keltertid: Her finnes den store jernkjelen fra Tjelta, Sola k. sammen med leirkar og kleberkar. Karene er vanligvis brukt som beinbeholdere i kremasjonsbegavelser.

Fra keramikken og keltertid fører utstillingen videre over i bronsealderdelen – og inn i Regekvinnens verden. I overgangen fra yngre til eldre

Er det et smil? Detalj fra relieffspennen fra Nord-Braut, Klepp. Foto: Annette G. Øvrelied, AM.

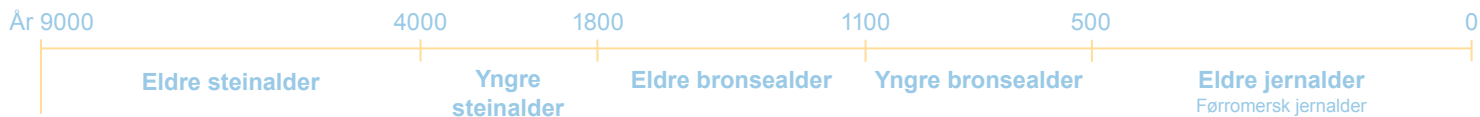

Har han vært
offiser i den
romerske hæren?
Fossebeslaget,
Fosse i Time k.
Foto: Annette G.
Øvreid, A.M.

jernalder så vi hva som kunne hende om solen forsvant. I bronsealderen inngikk solsymbolikken og mytene om solens reise over himmelen i opprettholdelsen av døgnets og årstidernes syklus.

Utstillingen vil bli åpnet etter sommeren, men du kan allerede i juni og juli komme og se noen fantastiske smakebiter samt lese artikler om perioden i utstillingskatalogen.

Trond Løkens publikasjon om Forsandmoen

I forrige nummer sto en omtale av Trond Løkens publikasjon i AmS-Skrifter som omhandlet utgravningene på Forsandmoen gjennom hele 1980-tallet. Omtalen var litt mangelfull på et par punkter. For det første var tittelen på boka: «Bronze and Early Iron Age house and settlement development at Forsandmoen, south-western Norway» ikke nevnt, og dessuten var det litt uklart hvordan en kunne skaffe seg boka. Den kan kjøpes i resepsjonen på Arkeologisk museum, eller en kan sende e-post til museet med bestilling til Resepsjon-AM@uis.no og prisen er kr 250,-. Dessuten ligger boka tilgjengelig på open access her: <https://journals.uis.no/index.php/AmS-Skrifter/article/view/377>

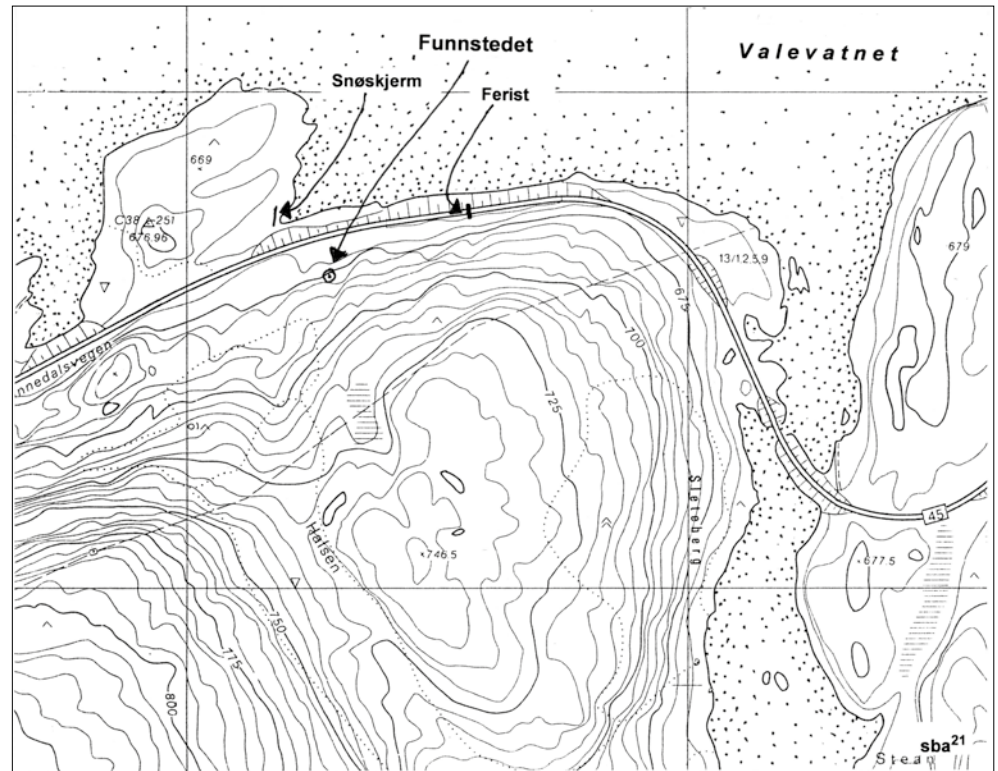
Red.

Kart med funnstedet til «Hunnedalskaret»

Det har kommet forespørsler, i forbindelse med Sveinung Bang-Andersens artikkel om Hunnedalskaret i forrige nummer, hvor karet ble funnet. Bang-Andersen har laget et lite

kart der reisende langs Valevatnet som har passert hyttene i Hunnedalen, og før en kommer til Sirdal, kan oppsøke funnstedet. Som en ser ligger det bare noen få meter på sørsiden av veien.

Red.

Helleristningene på Fluberget, Stavanger k. Foto: AM.

#UTForsk helleristninger i Rogaland i sommer

I sommer oppfordrer vi våre lesere til å ta turen ut og utforske flotte helleristninger. Arkeologisk museum vil i de nærmeste månedene komme med turforslag og informasjon om noen av de flotte helleristningsfeltene i nær-

heten av Stavanger. Den første turen går til Fluberget (se bilde), deretter følger helleristningene på Aubeberget, Kjøbenhavnerbukta, Rudlå og til sist Åmøy.

Turene blir lagt ut på Instagram og Facebook, der det lenkes til museets hjemmeside *arkeologiskmuseum*.

no som vil inneholde interessant og utfyllende informasjon om de forskjellige helleristningslokalitetene.

Det er også laget 2–3 små filmer til hver lokalitet der arkeologer snakker om helleristningene som besøkes. God helleristningstur!

Red.

År 9000

4000

1800

1100

500

0

Eldre steinalder

Yngre steinalder

Eldre bronsealder

Yngre bronsealder

Eldre jernalder
Førromersk jernalder

Smykker basert på arkeologiske funn fra Rogaland

Kopi av en bronsenøkkel fra tidlig vikingtid, ca. 800–850 e.Kr., funnet på Hove i Lund kommune, Rogaland. Nøkkelen ble funnet i et lite kammer med aske og brente ben. Det kom inn til museet i 1879. Håndtaket er utsmykket med en stilisert dyrefigur. Nøkler blir regnet som husfruens fremste symbol.

Vi har kopier av bronsegjenstander, funnet i Rogaland til salgs i våre museumsbutikker, både på Arkeologisk museum og på Jernaldergården på Ullandhaug.

Pris: Kr 850,-

Foto: Annette Øvrelid, AM.

TIDSSKRIFT FOR ROGALANDS ARKEOLOGISKE FORENING

frá haug ok heidni

Tidsskrift for
Rogalands arkeologiske forening,
utgitt av
Arkeologisk museum,
Universitetet i Stavanger.

Utkommer fire ganger pr. år.

Årsabonnement kan tegnes ved
melding til abonnementsansvarlig
Anja Kristine Knutsen
E-mail: haugokh@uis.no eller
telefon: 51 83 26 00

Årskontingent: kr. 250,-

Løssalg: kr. 70,-

Redaksjon:

Einar Solheim Pedersen
Linn Eikje Ramberg
Anne Kari Skår
Ragnhild Nordahl Næss

Redaksjonens adresse:

Rogalands arkeologiske forening
Arkeologisk museum,
Universitetet i Stavanger
Postboks 8600 Forus
4036 Stavanger
www.arkeologiskmuseum.no

Grafisk produksjon:

OMEGA TRYKK AS, Stavanger

Ettertrykk i utdrag er tillatt forutsatt tydelig kildehenvisning. Forøvrig etter avtale med redaktøren.

Tillatelse til bruk av illustrasjoner må innhentes hos redaktøren.

RETURADR.: AM, Uis, Postboks 8600 Forus, 4036 Stavanger

TIDSSKRIFT FOR ROGALANDS ARKEOLOGISKE FORENING

frá haug ok heiðni

NUMMER 2 – 2021 ISSN 0015-9255